

Handleiding

Schrijven van een reflectieverslag en paper

LUCA – Departement Sint-Lucas BK Gent
Module binnen beeldonderzoek: onderzoeksmethoden
Docent : Bert Vandenbussche
Academiejaar 2014-2015

Inhoudstafel

Inleiding	3
Zoeken naar informatie	4
I. Wetenschappelijke bibliotheken	4
II. Digitale bibliotheek	8
Een kleine typologie van wetenschappelijke boeken	12
Oriënterend, globaal en integraal lezen	16
Het ontwerp als brug tussen lezen en schrijven	19
Beeldanalyse en –vergelijking	21
Reflectieverslag als post scriptum	25
De zeven vuistregels van de paper	27
Schrijven en blijven schrijven	30
Het waarom van bronvermeldingen	33
Bronvermelding in bibliografie en voetnotenapparaat	35
I. De bibliografie of literatuurlijst	35
II. Het notenapparaat	43
Bijlages	
• Sofie Vandevoorde, Consequenses of a Nightmare, Gent: niet gepubliceerd, 2014.	
• Diede Coppens, reflectieverslag ‘het fotografische oog’, Gent: niet gepubliceerd, 2014.	
• Tine Robbe, Raymond Pettibon, Gent: niet gepubliceerd, 2009.	
• 2 hoofdstukken omtrent objectieve schrijfstijl	

Inleiding

Deze handleiding zal je helpen bij het schrijven van reflectieverslagen en papers op Sint-Lucas Beeldende Kunst Gent. Ze is niet alleen bruikbaar voor de twee modules ‘onderzoeksmethoden’ binnen respectievelijk de vakken ‘het fotografische oog’ en ‘plasticiteit en temporaliteit’, maar **voor alle vakken** waarvoor je tijdens je bachelor- en masteropleiding een reflectieverslag of paper moet schrijven. De docenten zullen verwachten dat je teksten voldoen aan de inhoudelijke en formele vereisten zoals ze in deze handleiding beschreven zijn en in de lessen onderzoeksmethoden uit de doeken worden gedaan. Ook voor je bachelor- en masterscriptie kan je terugvallen op deze handleiding.

HOU DE HANDLEIDING DUS GOED BIJ!!

Let wel: de handleiding is geen cursus die de lessen onderzoeksmethoden samenvat! Je zal merken dat we tijdens de lessen soms een andere volgorde of insteek hebben. Ook is het **noodzakelijk om tijdens de les aanvullende notities te maken.**

Zoeken naar informatie

Er zijn twee belangrijke vindplaatsen van informatie te onderscheiden: bibliotheken en het internet. Hieronder vind je een beknopt overzicht van de belangrijkste catalogi en websites voor opzoekingswerk binnen Sint-Lucas (paper, scriptie, atelier...).

I. Wetenschappelijke bibliotheken

Stedelijke en wetenschappelijke bibliotheken vormen een goed vertrekpunt van je zoektocht naar informatie. Begin telkens dicht bij huis: wat is er in de bibliotheek van Sint-Lucas aanwezig? Vervolgens kan je de catalogi van de Stedelijke Bibliotheek Gent en andere Gentse kunstbibliotheken doorzoeken. Wanneer je nog niet voldoende informatie hebt gevonden, kan je tenslotte ook de catalogi van andere Vlaamse en misschien zelfs internationale bibliotheken raadplegen.

1.1 Bibliotheek Sint-Lucas Beeldende Kunst en Architectuur Gent

→ <https://bib.kuleuven.be/luca/sintlucasbibliotheek>

→ online catalogus op <http://limo.libis.be>

We lezen op de website van onze bibliotheek: “De Sint-Lucasbibliotheek Gent heeft een zeer rijke boeken- en tijdschriftencollectie op het gebied van de beeldende kunst en architectuur. Bij de collectievorming ligt de nadruk op de actuele ontwikkelingen binnen deze disciplines. Daarnaast speelt de bibliotheek in op de curricula van en op het onderzoek binnen de beide faculteiten (Faculteit der Kunsten / Faculteit Architectuur KU Leuven) van LUCA.

De oudste boeken in het bezit van de bibliotheek gaan terug tot in de 17de eeuw, maar het merendeel van de oude collectie zijn werken uit de 19de en 20ste eeuw.

In de bibliotheek kunnen ca. 23.000 boeken en ca. 500 tijdschriftentitels (waarvan een 150-tal lopende abonnementen) worden geraadpleegd, evenals een beperkte collectie dvd's en cd-rom's.”¹ De collectie telt ca 23.000 boeken, 150 lopende abonnementen op tijdschriften (500 titels in het totaal) en een beperkte collectie dvd's, videobanden en cd-rom's.

De collectie van de bibliotheek is te raadplegen via de catalogus van de associatie KULeuven, namelijk de LIMO-catalogus.

¹ Laatst geraadpleegd op 15 november 2014 op http://bib.kuleuven.be/luca/sintlucasbibliotheek/algemene_informatie/collectie

1.2 Andere Gentse kunstbibliotheken

→ **De bibliotheek van het SMAK:** www.smak.be

Beschikt over meer dan 45.000 publicaties met betrekking tot de naoorlogse kunst (na 1945). Veel monografieën van hedendaagse kunstenaars. Er worden in de catalogus ook verwijzingen ingevoerd naar de groepscatalogi op naam van individuele kunstenaars. Sinds september 2009 kan je de catalogus enkel ter plaatse nog raadplegen (niet langer via internet). Je dient een eenmalig inschrijvingsgeld te betalen van 5 euro.

→ **De bibliotheek van het MSK:** www.mskgent.be

Bevat talloze publicaties m.b.t. de 'oude' kunsten (tot 1945, dus ook over impressionisme, symbolisme, expressionisme en andere vroeg 20ste-eeuwse kunstrichtingen). Gespecialiseerd in 19de-eeuwse kunst. Enkel op afspraak te bezoeken. De catalogus is te raadplegen via www.cageweb.be of www.unicat.be

→ **Bytes & Books, de bibliotheek van het KASK:**
<http://bib.hogent.be/bibliotheken/bybbijloke/>

De Koninklijke Academie voor Schone Kunsten is de tegenhanger van Sint-Lucas in Gent. Biedt als hogeschool ook tal van kunstopleidingen aan, met een gelijkaardig bibliotheek als Sint-Lucas die zich op Bijloke-site bevindt.

BELANGRIJK

In de nabije toekomst worden de bibliotheken van het SMAK en KASK samengebracht in een nieuwe kunstbibliotheek die gehuisvest zal worden op de Bijloke-site (tegenover STAM)

→ **De universitaire bibliotheek van de RU Gent:**
<http://www.kunstabib.ugent.be/collectie.html>

Je kan de catalogus raadplegen via het ALEPHsysteem. Het departement kunstwetenschappen beschikt over een kleinere kunsthistorische bibliotheek voor oude en hedendaagse kunst.

→ **De bibliotheek van het MIAT:** www.miat.gent.be

De bibliotheek van dit museum richt zich natuurlijk voornamelijk op industriële archeologie, design en textiel. Catalogus is online niet te raadplegen, enkel ter plaatse

1.3 Stedelijke Bibliotheek Gent

→ <http://www.gent.be/bibliotheek>

Ook in de stedelijke bibliotheek van Gent vind je heel wat (soms verrassende) informatie over kunst, film, fotografie en andere disciplines. Zowel boeken als tijdschriften, maar ook dvd's en cd-roms. **Beperk je opzoekingswerk echter nooit tot alleen deze (of andere stedelijke of gemeentelijke) bibliotheken:** ze hebben slechts beperkte informatie en richten zich niet op een lezer die professioneel met kunst bezig is.

1.4 Belgische (kunst)bibliotheken

→ **catalogus van de associatie KU Leuven:** www.limo.libis.be

De LIMO-catalogus geeft toegang tot alle bibliotheken van de onderwijsinstellingen van de Associatie K.U.Leuven. Hiertoe behoren verschillende kunstbibliotheken van scholen en musea, namelijk Kunstwetenschappen KULeuven, Sint-Lukas Brussel, Hogeschool Media en Design Limburg, Sint-Lucas Gent, Koninklijke Museum voor Schone Kunsten Brussel, Koninklijk Museum voor Kunst en Geschiedenis Brussel. Een handige én een van de beste catalogi voor wetenschappelijke bibliotheken in Vlaanderen. We lezen op de startpagina van de Limo-catalogus: je vindt in Limo “gedrukte en elektronische publicaties die in het bezit zijn van **LUCA** en andere LIBISnet bibliotheken of zijn opgenomen in wetenschappelijke of academische databanken of elektronische tijdschriftencollecties van **LUCA**.”²

→ **catalogus van de associatie Universiteit Antwerpen:**
<https://www.uantwerpen.be/nl/bibliotheek/>

Via deze catalogus heb je toegang tot de bibliotheek van de universiteit van Antwerpen (geen departement kunstwetenschappen) en verschillende Antwerpse en Limburgse hogescholen. Zo onder meer Sint-Lucas Antwerpen en de Academie Antwerpen.

² Laatste geraadpleegd op 15 november op <http://limo.libis.be/primolibweb/action/search.do?vid=LUCA>

→ **catalogus van de associatie VU Brussel:**

<http://biblio.vub.ac.be/vubissmartweb/Vubis.csp>

Je kan hier de catalogus raadplegen van deze Brusselse universiteit die over een kunsthistorische bibliotheek beschikt.

→ **Museum voor Hedendaagse Kunst in Antwerpen:**

www.muhka.be en <http://84.199.97.245/ais>

Heeft een gelijkaardige bibliotheek als het SMAK tot zijn beschikking met ongeveer 45.000 publicaties. Interessant is hier vooral de mogelijkheid om ook beeldmateriaal te bekijken.

BELANGRIJK

Er bestaan natuurlijk nog andere (kunst)bibliotheken in België. Denk maar aan het fotografie- of modemuseum in Antwerpen. Of de musea in Wallonië. Via Google kan je de website van deze organisaties opsporen en nagaan als ze hun catalogus via het internet beschikbaar stellen! Voor verder overzicht: rubriek 'andere catalogi' op startpagina van bibliotheek Sint-Lucas.

1.5 Unicat: www.unicat.be AANRADER!

Unicat is een collectieve catalogus (ook 'portal' genoemd) die de catalogi van vele wetenschappelijke bibliotheken combineert, zowel van universiteiten, musea, overheidinstellingen als van de Koninklijke Bibliotheek van België (de grootste bibliotheek in ons land, deze bibliotheek stelt zich tot doel om alle boeken die in België verschijnen, te bewaren).

Deze portal kan je het best gebruiken wanneer je in Sint-Lucas of de andere bibliotheken in Gent niets vindt.

1.6 Antilope

<http://anet.ua.ac.be/submit.phtml?UDses=30391335%3A447600&UDstate=1&UDmode=&UDaccess=&UDrou=%25Start:bopwexe&UDopac=opacantilope&UDextra=>

Antilope is de collectieve catalogus tijdschriften in Belgische wetenschappelijke bibliotheken. Je kan via deze catalogus de tijdschriftabonnementen van deze bibliotheken nagaan: welke nummers en jaargangen hebben ze in hun bezit. Dit is **de gemakkelijkste manier op tijdschriften op te sporen!**

Je vindt ook een link naar Antilope terug op de website van de Sint-Lucasbibliotheek. in de rubriek ‘andere online bibliotheekcollecties’ onder rubriek ‘bibliotheeknetwerken’ (helemaal bovenaan)

1.7 Twee internationale catalogi van kunstbibliotheken

→ **de bibliotheek van The Getty Institute (Los Angeles):**

www.getty.edu/research

Vele grote musea beschikken over een hele uitgebreide onderzoeksbibliotheek en catalogus. Zo ook bij wijze van voorbeeld The Getty Museum. Je kiest voor de rubriek ‘conducting research’ van het verwant Getty Institute.

→ **Artlibraries, a virtual catalogue for art history:** www.artlibraries.net

Deze virtuele catalogus bundelt de catalogi van enkele van de belangrijkste kunsthistorische bibliotheken in Europa en de Verenigde Staten. Je kan kiezen om in alle catalogi te zoeken of je zoekopdracht te beperken tot bepaalde bibliotheken.

II. De digitale bibliotheek

Het internet is het laatste decennium uitgegroeid tot een belangrijke vindplaats van de meest uiteenlopende informatie op sites van musea, galerijen en kunstenaars, via e-journals en dergelijke meer. Via de **rubriek ‘digitale bibliotheek’ op de website van de bibliotheek Sint-Lucas** vindt je links naar enkele interessante zoekmachines, databanken, elektronische tijdschriften en interessante links voor de beeldende kunst. Je kan deze bereiken via de Pc’s op school of via een off-campus toegang voor je thuiscomputer (zie pdf-handleiding op <http://www.architectuur.sintlucas.wenk.be/index.php?id=4993>).

2.1 Zoekmachines

Naast de algemene zoekmachines zoals Google en Yahoo, bestaan er ook specifieke zoekmachines, ‘portals’ genaamd, die bronnen zoeken binnen een bepaald domein (bvb. kunst, filosofie, sociologie, biomedische wetenschappen en dergelijke meer). Bijgevolg zullen het aantal records bij een zoekactie veel beperkter zijn dan bij het zoeken met google én zal de informatie doorgaans relevanter zijn.

→ **Art Full Text Wilson (EBSCO) AANRADER !**

Deze portal speurt op internet naar ‘volledig beschikbare boeken en/of teksten’ (full text e-books & e-journals) omtrent de kunsten. Via een link kan je deze teksten meteen openen.

Toegang tot Gopress via rubriek ‘databanken’ op website bibliotheek Sint-Lucas BK Gent.

→ **Artcyclopedia:** <http://www.artcyclopedia.com>

Dit is geen kunstencyclopedie zoals de naam lijkt te suggereren, maar een ‘portal omtrent kunst’. Wordt gefinancierd door commerciële werking.

2.2 Databanken

→ **Dictionary of Art Online (Grove) AANRADER!!**

De bibliotheek is geabonneerd op deze digitale encyclopedie (verbonden met de ‘papieren’ encyclopedie The Dictionary of Art van Jane Turner). Je kan enkel vanuit de campus gebruiken maken van deze databank (of via een VPN-verbinding van thuis uit, voor meer uitleg kan je terecht bij de bibliothecarissen zelf). Dit is een **absolute aanrader voor papers, scriptie en opzoekingswerk voor het atelier!** Vooral de regelmatige bijgewerkte encyclopedie en het naslagwerk over de esthetica bieden veel interessante informatie over kunstenaars, kunststromingen en allerhande thema’s in de kunsten.

Toegang via rubriek ‘databanken’ op website bibliotheek Sint-Lucas BK Gent.

→ **Gopress AANRADER!**

Gopress is de Belgische persdatabank voor de archivering van alle teksten die gepubliceerd worden in de meeste Vlaamse en Waalse kranten en tijdschriften. Doorgaans twee dagen na publicatie van krantenartikels en 7 dagen na publicatie voor tijdschriftartikels kan je de teksten terugvinden op Gopress. Persoonlijke registratie is vereist.

Toegang via rubriek ‘databanken’ op website bibliotheek Sint-Lucas BK Gent.

→ **Art Bibliography Modern (ABM)**

Dit is een bibliografie, dwz een inventaris van ‘alle’ kunstboeken & artikels die in kunsttijdschriften verschijnen. Je krijgt geen linken naar full texts/books (zoals bij EBSCO),

wel een bibliografische referentie waarmee je vervolgens in bibliotheekcatalogi, Antilope of EBSCO verder kunt zoeken.

Toegang tot Gopress via rubriek 'databanken' op website bibliotheek Sint-Lucas BK Gent.

→ **WIKIPEDIA: enkel als secundaire bron gebruiken**

Wikipedia is een open on-line encyclopedie: de teksten worden niet 'gereviewed' (=nagekeken) noch geschreven door professionele experts (in tegenstelling tot bijvoorbeeld de Oxford Art Online of de teksten die je via EBSCO vindt). Bijgevolg kan de informatie op wikipedia niet altijd even betrouwbaar genoemd worden. Op Sint-Lucas wordt Wikipedia daarom enkel als secundaire bron voor papers en scripties aanvaard. Dit betekent concreet dat studenten Wikipedia kunnen gebruiken voor een eerste oriëntatie en/of aanvullende informatie bij een andere bron. Studenten dienen echter altijd de info op Wikipedia via een andere bron te verifiëren (bvb via EBSCO of via de Oxford Art Online, te raadplegen via bib Sint-Lucas). Vermeldingen van Wikipedia-artikels in de bibliografie van papers en scripties zullen door docenten NIET 'erkend' worden als een officiële bron (in de zin van: er wordt gevraagd om bvb. minstens 6 verschillende bronnen te raadplegen voor een paper. Wikipedia-vermeldingen worden hier niet meegerekend. Ze moeten natuurlijk wel vermeld worden indien de student er gebruikt van maakt in de paper).

2.3 Elektronische tijdschriften

De belangrijkste kunst- en cultuurtijdschriften beschikken natuurlijk ook over een eigen website. Helaas kan je bij de meeste enkel artikels opvragen wanneer je geabonneerd bent op het tijdschrift. Toch zijn er uitzondering. Zo plaatsen De Witte Raaf en Recto Verso bijvoorbeeld alle artikels die ooit in een nummer bij hen verschenen zijn op het internet. Een kort overzicht van enkele belangrijke Vlaamse tijdschriften voor de kunsten.

→ **HART: www.hart-magazine.be AANRADER!**

HART is hét tijdschrift voor actueel kunstnieuws in België! Zowel gericht op de kunstscène in de Benelux als op het internationale kunstgebeuren. Toegankelijke teksten voor leek en specialist.

→ **De Witte RAAF:** www.dewitteraaf.be

Gespecialiseerd tijdschrift voor kunstkritiek. Degelijk, maar gericht op specialisten. Niet altijd even toegankelijk. Nummers wordt gratis verdeeld, o.a. in de bib van Sint-Lucas. Zie rubriek 'archief' op de site van de witte raaf om vroeger verschenen artikels op te zoeken.

→ **RectoVerso:** www.rektoverso.be

Tijdschrift voor reflectie op cultuur en kunsten (in de brede zin van het woord). Toegankelijker dan vaktijdschriften zoals De Witte Raaf, eveneens gratis distributie o.a. in de bib van Sint-Lucas.

→ **Etcetera:** www.e-tcetera.be

Tijdschrift voor podiumkunsten in Vlaanderen. Niet online te raadplegen

2.4 Specifieke kunstlinks

Volgende links vind je niet terug op de website van de bibliotheek St-Lucas BK Gent, maar zijn zeker de moeite waard.

→ **Instituut voor Beeldende, Audiovisuele en Mediakunst (BAM):**
www.bamart.be **AANRADER!**

BAM stelt op zijn site een uitgebreide personendatabank ter beschikking die een overzicht biedt van **levende kunstenaars die wonen of werken in Vlaanderen**. Telkens met wat basic information zoals C.V. van de kunstenaar en overzicht van tentoonstellingen, soms zelf met artikels over de desbetreffende kunstenaar in pdf-formaat.

→ **COBRA** (de cultuurredactie van de VRT): www.cobra.be

Een website waar veel degelijke informatie te vinden is over alle actuele culturele events (tentoonstellingen, films, optredens...). Zowel teksten als korte videoreportages.

→ **Kunstbus** (www.kunstbus.nl)

Deze site verschaft je op een gemakkelijke manier veel informatie over voornamelijk Nederlandse, maar ook internationale kunstenaars. Met soms verwijzingen naar websites van

kunstenaars en organisaties, audiovisuele documentatie (bvb youtube) én artikels over de desbetreffende kunstenaar.

→ **Art in the 21st century:** www.art21.org **AANRADER!**

Dit is de Amerikaanse tegenhanger van kunstonline en kunstbus. Verschaft je op een eenvoudige manier informatie over internationale, voornamelijk Engelstalige kunstenaars. Met beeldmateriaal, links naar artikels en diets meer.

→ **Artnet:** www.artnet.com

De website van artnet is vooral gericht op het economische kunstgebeuren (bvb. veilingen, gallerijen, prijzen van kunstenaars en diets meer). Beschikt echter ook over zoekoptie op naam van kunstenaars. Je krijgt beknopte informatie, beeldmateriaal en ook links naar artikels.

→ **The Metropolitan Museum of Art:**
<http://www.metmuseum.org/toah/intro/atr/atr.htm> **AANRADER!**

Op websites van grote musea vind je vaak interessante kunsthistorische informatie. Zo biedt dit museum in New York de **Heilbrunn Timeline of Art History** aan, een chronologische, geografische en thematische verkenning van de kunstgeschiedenis. Van de prehistorie tot vandaag, voor alle delen van de wereld (dus niet enkel westerse kunstgeschiedenis).

Een kleine typologie van wetenschappelijke boeken

Het is belangrijk een minimale notie te hebben van de soorten of types boeken die in een wetenschappelijke bibliotheek zoals die van Sint-Lucas Beeldende Kunst en Architectuur beschikbaar zijn. Elke type boek bevat immers een bepaald type informatie. Zo tref je in een encyclopedie andere informatie aan dan in een monografie.

1. Encyclopedieën

Bevatten korte stukjes over bepaalde onderwerpen of personen, alfabetisch geordend. Bevatten meestal korte literatuurverwijzingen en wat beeldmateriaal. Goed vertrekpunt voor kunsthistorische papers!

Vb. Jane Turner (ed.), **The Dictionary of Art**, 1996

2. Naslagwerken

Bespreken de geschiedenis van de verschillende kunsten, de opeenvolging van 'stijlen' en controverses. Soms 'gespecialiseerd' in een bepaalde periode. Met verdere verwijzingen naar literatuur en wat beeldmateriaal. Ook een goed vertrekpunt voor kunsthistorische papers (zoals encyclopedieën)!

Vb. 1 H.W. Janson, **Art History**, 2004

Vb. 2 Hal Foster, Rosalinde Krauss, Yve-Alain Bois, Benjamin Buchloch, **Art since 1900: modernism, anti-modernism, postmodernism**, 2004

3. Museumcatalogi

Geven een overzicht van de museumcollectie. Meestal aan de hand van essays die de recente kunstgeschiedenis bespreken. Bovendien veel beeldmateriaal van veel verschillende kunstenaars. Zijn bijgevolg voor aanvullend kunsthistorisch onderzoek naar bepaalde stromingen interessant zijn.

Vb. Jan Hoet, Ingrid Commandeur, Steven Jacobs, Els Roelandt, **S.M.A.K. Stedelijk Museum voor Actuele Kunst: de verzameling**, 1999.

4. Reader of anthology

Compilatie van teksten, geschreven door diverse auteurs, die de verschillende aspecten van een bepaald thema aanraken. Meestal voorzien van een korte inleidende tekst die de auteur situeert en de voornaamste argumenten uit de opgenomen tekst weergeeft

Vb. Charles Harrison, Paul Wood (ed.), **Art in theory: 1900-1990. An anthology of changing ideas**, 1994.

Vb. Noah Wardrip-Fruin en Nick Montfort (ed.), **The new media reader**, 2003.

5. Monografieën

Behandelen meestal het werk van één kunstenaar. Doorgaans bevat een monografie één of meerdere essays, veel beeldmateriaal, een oeuvrelijst en een bibliografie

Vb. 1 Didier Semin, Garb (Tamar), Donald Kuspit, **Christian Boltanski**, 1997.

Vb. 2 Hilde Bouchez, Garth Clark, Ludo Raskin, **Piet Stockmans: monograph**, 2002.

6. Tentoonstellingcatalogi

Geven veel beeldmateriaal en begeleidende teksten rond kunstenaar of thema, met uitgebreide bibliografie. Te vergelijken met een kunstenaarsmonografie, zij het dan een tentoonstellingscatalogus zich meestal toespitst uit een bepaald deel van de carrière van de kunstenaar.

Vb. 1 **Gerard Richter : Editionen 1965-1993**, Siegfried Salzmann en A. Kreul (hrsg.), 1993

Vb. 2 Thierry de Duve, **Kijk. Honderd jaar hedendaagse kunst**, 2000

7. Bibliografie

Bevat geen informatie over de kunst als zodanig, maar geeft een literatuuroverzicht van recent verschenen literatuur (boeken en artikels) omtrent een bepaalde kunststroming, thematiek of kunstenaar. Handig opzoekingsinstrument

Vb 1. **Art Bibliography Modern** (ABM afgekort, aanwezig in het SMAK, misschien in de toekomst ook digitaal te raadplegen in de bibliotheek van Sint-Lucas)

Vb. 2 **Bibliography of History of Art** voor de 'oude' kunst (BHA afgekort, misschien in de toekomst ook digitaal te raadplegen in de bibliotheek van Sint-Lucas)

8. Tijdschriften

Gaan vaak dieper in op bepaalde aspecten van een oeuvre/stroming, publiceren recensies van tentoonstellingen of boeken, behandelen een bepaald thema (themanummers). Peer-reviewing: artikels worden 'gescreend' en geselecteerd door een leescomité van vakmensen.

Vb. 1 **Eye**. The international Review of Graphic Design

Vb. 2 **Janus**

Oriënterend, globaal en integraal lezen

Je hoeft niet alle boeken en artikels die mogelijks interessant zijn voor je onderzoek, volledig door te lezen. Dit vergt te veel tijd en levert te weinig bruikbare informatie op. Wanneer je zelf nog geen persoonlijke ‘leestechiek’ toepast om je bronnen efficiënt door te nemen, kan je eens proberen om in fases te lezen. Er worden drie fases onderscheiden: oriënterend lezen, globaal lezen, integraal lezen.

1. Oriënterend lezen in functie van ‘bruikbaarheid’

Je dient de gevonden literatuur in eerste instantie oriënterend te lezen. Dit houdt een eerder oppervlakkige lezing in om een algemeen overzicht te krijgen van de opbouw en inhoud van het boek of artikel. Tevens zal je kunnen bepalen als welke passages uit het boek of artikel mogelijks ‘bruikbaar’ zullen zijn voor jouw onderzoek.

Oriënterend lezen van boeken

Stap 1: eerste indruk

Je verwerft jezelf een algemene eerste indruk van de publicatie door te kijken naar

- de voor- en achterflap voor algemene informatie (titel, auteur, uitgeverij, jaar van uitgave)
- de inhoudsopgave met een overzicht van de hoofdstukken en paragrafen

Je duidt de passages aan die voor jouw onderzoek interessant zijn.

- het register op naam (auteurs of kunstenaars), kunstwerken, topics en dergelijke
- Staat meestal achteraan het boek, geeft je verwijzing naar pagina's waar het gezochte vermeld wordt.

Stap 2: inleiding en besluit lezen

Je kan op basis van een positieve eerste indruk besluiten om je nog iets dieper te oriënteren door de inleiding en het besluit lezen. Inleiding geeft normalitair zicht op vraagstelling, doelstelling en methode. En mogelijks korte beschrijving wat er in de verschillende hoofdstukken aan bod komt. Het besluit neemt meestal de vorm aan van een samenvatting waar bondig de belangrijkste aspecten verwoord worden die een antwoord geven op de vraagstelling (én mogelijks op de voor- en nadelen van de gekozen methodiek).

Oriënterend lezen van artikel

- voor- en achterflap van het tijdschrift
Met informatie over het soort tijdschrift, de redactieraad en/of auteurs
- inhoudsopgave
Welke artikels zijn voor jouw onderzoek bruikbaar?
- Korte samenvatting boven het artikel lezen en/of begin- en eindparagraaf van het artikel lezen (cfr inleiding en besluit van een boek)
- Soms kan je ook iets interessants vinden door de tussentitels te lezen.

Dergelijke oriënterende lezing geeft je de mogelijkheid om op een gedegen manier te beslissen als je een publicatie volledig, gedeeltelijk of helemaal niet bruikbaar vindt voor jouw onderzoek. Oriënterend lezen is dus vooral een techniek om te selecteren!

2. Globaal lezen in functie van relevantie

Je dient de uitgekozen teksten vervolgens globaal te lezen: je leest de boeken en/of hoofdstukken die je op basis van het oriënterend lezen hebt aangeduid snel en algemeen door. Je probeert daarbij oog te hebben voor de essentie van de tekst(fragmenten), meestal (in 70% van de gevallen) verwoord in ‘kern- of sleutelzinnen’ die zich in het begin of op het einde van een paragraaf bevinden. Ze vatten als het ware de boodschap van die paragraaf of alinea samen.

Dergelijke ‘kern- of sleutelzinnen’ wordt vaak vergezeld van ‘signaalwoorden’ (zoals ten eerste/tweede/derde/slotte, vervolgens, bijvoorbeeld, niettegenstaande, maar, daarentegen, bovendien, enzovoort, inleidend...). Ze ‘duiden’ de plaats van de sleutelzin (en bijhorende alinea) binnen een groter tekstgeheel aan, zorgen dus voor de structuur of indeling van de tekst.

Je zou kunnen zeggen dat globaal lezen ‘springend lezen’ is: je springt van de éne sleutelzin naar de andere. Je kan daardoor heel snel oog krijgen voor de hoofdlijnen van een tekst en bepalen welke tekstdelen (paragrafen en alinea’s) voor jouw onderzoek relevant zijn. Globaal lezen betekent dus niet ‘de hele tekst (zelfs niet vluchtig) van a tot z lezen’ (je verliest te veel tijd), ‘elke eerste, derde of laatste regel lezen’ (je maakt veel kans de essentie te verliezen), ‘enkel de voorbeelden eruit pikken’... (je mist de theoretische kadering waarvan het voorbeeld soms louter een illustratie is zonder verdere uitleg).

3. Integraal lezen in functie van kritische evaluatie

Oriënterend en globaal lezen hebben als doelstelling om informatie te ‘lokaliseren’ die voor jouw onderzoek bruikbaar en relevant is. Je moet als het ware lezen door de bril van jouw onderwerp/vraagstelling! Je leest in een derde fase de tijdens het globaal lezen aangeduide fragmenten integraal door. Van a tot z. Daarbij heb je oog voor de onderverdeling van hoofdzaken, bijzaken (onder de vorm van verdere toelichtingen, nuanceringen, voorbeelden...), verwijzing naar andere auteurs, en dergelijke meer.

Integraal lezen houdt in feite een actief lezen in: je leest het boek met potlood of balpen in de hand om (hetzij rechtstreeks, hetzij onrechtstreeks op losse bladeren of in een notitieboekje)

- de belangrijkste zinnen of woorden te onderstrepen/in verband te brengen/met elkaar in tegenspraak te zetten en dergelijke meer
- om uitroeptekens te plaatsen bij interessante passages en vraagtekens te plaatsen bij passages of ideeën die je niet (helemaal) begrijpt.
- om in de marge eerste indrukken en bedenkingen op te schrijven (bvb over gelijk of ongelijk van de auteur)
- om in de marge te verwijzen naar andere auteurs, kunstenaars of concepten (hetzij omwille van overeenkomst, hetzij omwille van tegenstelling)

Je merkt dat integraal lezen ook een vorm van ‘kritisch lezen’ is: je probeert de tekst zo goed mogelijk te begrijpen met het oog op je eigen reflectie. Tevens heb je oog voor de op- en onderbouw van de stelling die een auteur verwoordt:

- kan hij zijn stelling met voldoende (en) goede argumenten onderbouwen (of zijn er tekorten waardoor de stelling aan kracht verliest, relatiever wordt)
- zijn de voorbeelden passend bij de stellingen (illustreer ze wat er gezegd wordt, op voldoende wijze, of kan je er nog iets anders mee illustreren?)
- verwijst hij naar oude of recente bronnen (hoe up-to-date is zijn stelling)

Voor meer achtergrondinformatie over gefaseerd lezen, zie Hilde Meysman en Johan L. Vanderhoeven, *Paper, Project of Scriptie. Van muisklik tot tekst*, Leuven: Acco, 2004. Je vindt dit boekje in de bibliotheek van Sint-Lucas.

Het ontwerp als brug tussen lezen en schrijven

Wanneer je alle literatuur hebt doorgenomen, zal je hoofd misschien wel barsten van de informatie. Dan is het moment gekomen om al die informatie te ordenen in de hoop een geschikte rode draad voor je verslag of paper te vinden. Het opstellen van een ontwerp kan je daarbij helpen.

Opstellen van een ontwerp

Een ontwerp bevat een voorlopige titel, een korte beschrijving in enkele zinnen van het ontwerp dat je in je paper wil behandelen en een voorlopige structuur (titels en subtitels, mogelijks ook kernwoorden en –zinnen die de belangrijkste ideeën, stellingen, opvattingen van je betoog verwoorden. Deze structuur is een voorloper op je inhoudstafel). Bij het opstellen van je ontwerp heb je al oog voor een logische opbouw van je tekst (niet zomaar opsommen van weetjes en feitjes!).

Voorbeeld ontwerp voor een paper

Naam : Bert Vandenbussche

Richting : 1BA Textiel

Titel: Glaskunst en Keramiek in de Art Nouveau

Korte omschrijving: Ik wil de rol van de glaskunst en de keramiek in de Art Nouveau bespreken, meer bepaald van de glasramen en de keramische tegels in de decoratie van gebouwen. Met welke technieken worden ze gemaakt? Hoe worden ze in de architectuur toegepast? Om dit alles te kunnen plaatsen, moet eerst het ontstaan en de kenmerken van de Art Nouveau belicht worden.

Structuur

Deel 1 Art Nouveau

1. Het ontstaan

Eind 19de eeuw, reactie tegen industrialisering

Botanische handboeken en Japanse kunst als inspiratiebron

2. Kenmerken

Vegetale motieven, sierlijkheid

Woning als totaalkunstwerk

Deel 2 Glaskunst in de Art Nouveau

1. De introductie van Amerikaans glas

Glas-in-lood-ramen vs Amerikaans glas

Lafargee en Tiffany

Belang van glasuitsnijding en loodpatroon van kapitaal

2. Hotel Saintenoy
 - Vaak in privéhuizen
 - Vb. Hotel Saintenoy
- Deel 3 Keramiek in de Art Nouveau
1. Verscheidenheid aan keramische bouwornamenten
 - Fijne faience vs gres
 - Geperste tegels, drooggeperste tegels, gegoten tegels
 - Effen tegels vs tegels met reliëf (dmv tegelpers of kleidammetjes)
 2. La Grande Maison de Blanc
 - Hygiënische voordelen, buiten/binnen, uitgangsbord
 - Vb. Grande Maison de Blanc in Brussel

Twee hulpmiddelen om je hoofd te ordenen

Wanneer het te moeilijk is om onmiddellijk een strak gestructureerde ontwerp te schrijven, kan je eerst je gedachten proberen te ordenen door middel van twee andere technieken

→ Topische vragen

Je onderwerpt je onderwerp aan een kruisverhoor door een lijst van vaste, algemene vragen die rond ‘de plek van je onderzoek’ cirkelen (topos = plek, plaats): “wie?wat?waar?wanneer?waarom?hoe?” Concreter uitgewerkt: Wie of wat is erbij betrokken? Waarover gaat het? Welke kenmerken heeft het? Welke deelaspecten heeft het? Wat zijn de oorzaken/gevolgen? Wat is er een voorbeeld(en) van? Met welke middelen gebeurt het? Onder welke voorwaarden gebeurt het? Het spreekt voor zich dat je er zelf mag verzinnen. De antwoorden zijn een aanleiding om verder te denken en dienen als vertrekpunt om je structuur op te stellen.

→ Brainstorming

Brainstorming is gebaseerd op vrij associatie. Je schrijft alles op waar je aan denkt. Op deze manier breng je zo veel mogelijk facetten van je onderwerp in je bewustzijn. Je maakt verbanden en probeert dingen verder door te denken.

Cfr *mindmapping* is een ‘methode’ van brainstorming, zie youtube:

‘how to make a mindmap version 2’ en ‘Maximize the power of your brain - Tony Buzan mind mapping’

Beeldanalyse en -vergelijking

Beeldanalyses en beeldvergelijkingen bestaan er in verschillende ‘vormen en maten’. Soms volstaan enkele zinnen, soms heb je een volledige pagina of meer nodig. Wat de lengte van je beeldvergelijking ook mag zijn, je dient - algemeen gesproken - voor een goeie beeldanalyse en –vergelijking een antwoord te geven op volgende drie vragen

1. Wat geeft het werk ‘te zien’?

Deze vraag gaat in op de vorm, de stijl, het materiaal etcetera

3. Wat heeft het werk ‘te vertellen’?

Deze vraag gaat in op de achterliggende inhoud of concept en/of op de context waarin het werk gemaakt is/getoond wordt

4. Op welke manier past het besproken werk binnen jouw betoog (ter illustratie, als vergelijking, als een tegenstelling...)?

Je hoeft niet ‘alles’ te willen vertellen over elk kunstwerk. Beperk je tot de essentie, tot die informatie die van belang is voor jouw tekst die je aan het schrijven bent.

Eventueel kan je je beeldvergelijking inleiden met een korte bespreking van het werk van de kunstenaar in het algemeen. Nadien focus je dan op een specifiek werk.

→ Voorbeeld beeldanalyse *Picture For Women* (1979) van Jeff Wall

Uit Bert Vandenbussche, *De theatraliteit van het hedendaagse kunstbeeld*, Gent: niet gepubliceerd, 2008.

Afb. 1 Jeff Wall, *Picture for Women*, 1979

Het valt niet onmiddellijk op, maar kan bij nader toezien evenmin ontkend worden dat vele van Walls personages een specifieke houding aannemen, een houding die hun betekenis binnen de foto accentueert. Ze geven de indruk bewust te zijn van ‘hun aanwezigheid binnen een constructie’ (om Walls woorden opnieuw aan te halen). Dit blijkt onder meer uit de bijzondere houdingen van de handen in *Picture for Women* (1979). Het model plaatst nederig en dienstbaar haar gekruiste handen voor zich terwijl de kunstenaar – Wall zelf overigens - stevig de afstandsbediening van de fotocamera vast houdt. Deze twee gebaren verwijzen net iets té nadrukkelijk naar de klassieke verhouding tussen de mannelijke kunstenaar en het vrouwelijke model om nog volledig natuurlijk en vanzelfsprekend over te komen (de actieve kunstenaar bepaalt hoe het model als passief personage afgebeeld wordt en door het publiek gezien zal worden – de kunstenaar heeft in *Picture for Women* niet alleen figuurlijk, maar ook letterlijk de touwtjes in handen!). De nadrukkelijkheid van deze, zoals Wall het zelf noemt, ‘expressieve gebaren (*expressive gestures*)’ creëert een ‘vervreemdingseffect’, een term die we natuurlijk ontleen aan Bertold Brecht.ⁱ Het zorgt er immers voor dat de kijker zich van de personages ‘vervreemdt’, dit wil zeggen dat hij niet langer gelooft in het feitelijke bestaan van de personages, maar beseft dat ze *een door een acteur geposeerde verschijning zijn*.ⁱⁱ De kijker ‘doorziet’ met andere woorden dat er voor hem geposeerd wordt, dat de houdingen doelbewust in beeld zijn gezet.

→ Voorbeeld beeldanalyse van *Installation for 9 personalities in 1 body* (2004) van Marie Julia Bollansée

Uit Jeroen Laureyns, "Nuchtere registratie van een meervoudigpersoonlijkheidssyndroom", *De Tijd*, woensdag 15 september 2004. Laatst geraadpleegd op 10 november 2014 op <http://bamart.be/nl/pages/detail/113>

Afb. 2 Marie Julia Bollansée, *Installation for 9 personalities in 1 body*, 2004.

Het werk "Installation for 9 personalities in 1 body" is op een eenvoudige manier opgevat. We zien negen videoprojecties van om en bij de zeven minuten die naast elkaar en simultaan geprojecteerd worden. Op elk scherm heeft één en dezelfde vrouw die lijdt aan een meervoudigpersoonlijkheidssyndroom een andere gedaante van haar gespleten identiteit aangenomen. De vrouw spreekt bijvoorbeeld over "Jan-zijn-vrouwtje" wanneer ze, in nachtkleed in bed, liefkozende bewegingen maakt, of ze heeft het over een "oergeest" die haar fysieke agressie oproept. De kunstenaar heeft zich bij dit werk hoofdzakelijk als observator opgesteld. Bollansée wou van deze vrouw, een persoonlijke kennis van haar, een respectvol portret maken en liet bij de selectie van de beelden dan ook fragmenten weg die aanleiding zouden kunnen geven tot een exotische lezing.

Afgaand op de namen die deze vrouw aan elk aspect van haar identiteit geeft, zou men "installation for 9 personalities in 1 body" kunnen lezen als het beeld van de meervoudige aspecten waaruit elke doorsnee identiteit bestaat. Met namen als "Moeder- Kop" of "Jan-zijn-vrouwtje" kan men het werk zelfs op een feministische manier lezen, waarbij het dan gaat om

de verschillende rollen die een moeder/ vrouw aanneemt. Vanuit dat licht bekeken, zou het echter een weinig overtuigend werk zijn, omdat de beleving van de vrouw duidelijk pathologische vormen vertoont. In de manier waarop de vrouw in zichzelf gekeerd is, wordt de grens met een leefbare normaliteit overschreden. Elke afzonderlijke projectie bevestigt het autistische karakter van de stoornis. Ook de bloedernstige regressie naar meer kinderlijke vormen van gedrag wijst eerder op de onleefbaarheid dan op een voor de persoon en de omgeving draaglijke vorm van anders zijn.

De aandacht van kunstenaars voor psychische stoornissen is niet nieuw. Dit thema nam een hoge vlucht vanaf de 19de eeuw. Getuige daarvan het "Portret van een kleptomaan" uit 1908 van Théodore Géricault in het Museum voor Schone Kunsten in Gent. Voor de 19de eeuw zou men mensen zoals in het werk van Géricault en Bollansée vermoedelijk gewoon "bezeten" hebben genoemd. Bij beide kunstenaars treedt een sterke vorm van "vermenselijking" op. Die vermenselijking wordt bij Bollansée verder doorgedreven door de licht adorerende ondertoon van Géricault weg te laten en een koel beschouwende blik in de plaats te stellen.

Met die benadering sluit Bollansée aan bij een bredere tendens in de actuele kunst. Waar enkele jaren geleden een kunstenaar zoals Tony Oursler in een video-installatie een fenomeen als "multiple personality disorder" bewerkte in een verhalende vorm met maatschappijkritische intenties, beperken kunstenaars als Marie Julia Bollansée en Sven Augustijnen zich tot een observerende en registrerende rol. Augustijnen maakte met "Johan" en "François" video's die sterk verwant zijn met het werk van Bollansée. Augustijnen filmde mensen die lijden aan afasie, een onvermogen tot taalgebruik door een hersenletsel. Zowel Bollansée als Augustijnen maakt gebruik van een realistische videostijl waarin de interactie tussen het onderwerp en de kunstenaar tot een minimum gereduceerd worden. Ze hanteren de camera als een wetenschappelijk instrument, waardoor het resultaat vooral als een vorm van diagnose functioneert. De vrouw uit het werk van Bollansée wordt geen "freak", maar blijft een normaal aandoend mens die lijdt onder een zware pathologie. Het is een visie waarin de aandoening zoveel mogelijk gerationaliseerd wordt.

→ **Voorbeeld beeldvergelijking uit paper Raymond Pettibon (zie bijlage): Pettibon – Pop Art - Goya**³

³Tine Robbe, *Raymond Pettibon*, Gent:niet gepubliceerde paper, 2008.

Een reflectieverslag als post scriptum

Wat is een reflectieverslag?

Je communiceert in een reflectieverslag **persoonlijke bedenkingen** omtrent een werk en/of werkproces met de bedoeling om een ‘**insider’s point of view**’ mee te geven. Het kan daarbij gaan om onder meer volgende zaken

- beschrijving van het werk (wat valt er in essentie te zien? waarover ‘gaat’ het werk?)
- de achtergrond van het werk (zij het historisch, cultureel, socio-economisch...)
- je intenties als kunstenaar (wat wilde je bereiken, zowel inhoudelijk als formeel?)
- belangrijke beslissingen tijdens het werkproces
- een relevante vergelijking met andere kunstenaars

Een reflectieverslag is niet gebonden aan een specifieke literaire vorm, maar kan **vele vormen** aannemen: een ‘klassieke’ tekst, een brief of serie van postkaarten, een interview (reël of fictief), een documentaire ... Zorg er wel voor dat je je niet beperkt tot een chronologische opsomming van feiten zonder meer (‘ik heb eerst x gedaan, dan heb ik y gedaan’).

Het kunstwerk centraal stellen

Bij het schrijven van een reflectieverslag is het belangrijk om als het ware te schrijven **vanuit het standpunt van het werk(proces)**, niet vanuit je subjectieve beleving als kunstenaar. De kernvraag is immers niet “wat heb jij als kunstenaar allemaal beleefd/gevoeld/gedacht tijdens het maken van het werk?”, wel “**wat valt er retrospectief te vertellen over het werk(proces)?**”. Het spreekt voor zich dat je hierbij gerust bepaalde persoonlijke ideeën en ervaringen kan vermelden, maar zij vormen niet het uitgangspunt van je tekst. Een reflectieverslag hoort **geen dagboek** te zijn, wel een soort **bedachtzaam postscriptum (naschrift)** ten opzichte van je werk: je herbekijkt en herinterpreteert post factum het werk(proces).

TIP: beperk het aantal ik-zinnen tot een minimum!

Voorbeelden reflectieverslag

- Diede Coppens, *Reflectieverslag 'het fotografische oog'*, Gent: niet gepubliceerd, 2014 (in bijlage).
- Sofie Vandevoorde, *Consequences of a nightmare*, Gent: niet gepubliceerd, 2014 (in bijlage).
- Wendy Morris, *Off the Record. Postscripts 01-24*, Ieper: uitgegeven in eigen beheer, 2010 (op Toledo).

De zeven vuistregels voor de paper

Wat is een paper?

De klassieke paper is een academische tekst waarin je een specifiek onderwerp (bvb. kunstenaar of kunststroming, filosofisch of maatschappelijk topic) op een persoonlijke, objectieve en onderbouwde manier behandelt.

* *Academisch*: je paper moet beantwoorden aan bepaalde formele en inhoudelijke regels die gelden binnen de ‘academische gemeenschap’ van docenten, studenten, onderzoekers, schrijvers en critici.

* *Persoonlijk*: de paper is een neerslag van je persoonlijk onderzoek en verwoordt dus je persoonlijke mening en bevindingen.

* *Objectief*: je ventileert echter niet zomaar je persoonlijke mening of voorkeur, maar je staft deze door te verwijzen naar andere auteurs. Dit betekent niet dat je geen persoonlijke voorkeur of mening mag hebben (integendeel!), wel dat je die mening moet onderbouwen met de analyses en meningen van anderen.

* *Onderbouwd*: je geeft argumenten pro en contra waarmee je je mening op een logische manier uiteenzet. Je beperkt je dus niet tot de samenvatting van één publicatie of website, maar je baseert je paper op meerdere (= zoveel mogelijk) bronnen. Zo plaats je je persoonlijke mening als het ware in een groter kader.

Zeven vuistregels voor een paper

1. Een paper is een persoonlijk schrijfsel

Je schrijft altijd in eigen woorden, ook al maak je vaak gebruik van teksten van andere schrijvers. En ja, soms verwoorden die teksten veel beter en mooier dan jouw tekst wat je eigenlijk wil zeggen. De paper is echter geen werkstuk in ‘mooi schrijven’, maar de neerslag van jouw onderzoek en denken rond een bepaald thema. Vandaar het belang om in eigen woorden te schrijven.

2. ‘Kader’ je persoonlijke mening door verwijzingen naar andere auteurs

De paper is een persoonlijk werkstuk waarin je je persoonlijke mening, inzichten of commentaar rond een bepaald onderwerp ‘kadert’ met de mening, inzichten of commentaren van andere auteurs (hetzij via parafrase, hetzij in een citaat – zie verder in de handleiding).

Let er wel op dat je paper geen samenvatting wordt van de teksten van anderen. Gebruik enkel die informatie uit andere teksten die nodig is om jouw betoog uit de doeken te doen. Toon je een meester in de beperking.

3. Maak gebruik van een degelijk voetnotenapparaat

Een paper moet beschikken over een afdoend voetnotenapparaat dat twee doelstellingen heeft: aangeven welke bronnen je gebruikt hebt én meedelen van informatie van ondergeschikt belang! **Wanneer je dus anderen citeert, beweringen of stellingen parafraseert of zelfs enkel maar afbeeldingen of statistieken opneemt, moet je telkens naar je bron verwijzen** door middel van een bibliografische referentie in een voet- of eindnoot. Wanneer je dit niet doet, pleeg je in feite plagiaat (zie verder in de handleiding voor meer informatie over plagiaat en het maken van voetnoten).

4. Zorg voor een goede opbouw

Een klassieke paper kent een vaste opbouw: **eenheid van inleiding, corpus en besluit**. De *inleiding* stelt het onderwerp en de vraagstelling scherp (1 paragraaf). In het *corpus* wordt het eigenlijke betoog geschreven (verschillende paragrafen, gebruik subtitels voor de duidelijkheid). Je bouwt je betoog logisch op, d.w.z. je laat elke zin/paragraaf het logische vervolg zijn van de vorige zin/paragraaf. De *conclusie* vat kernachtig het antwoord op de vraagstelling samen zoals in het betoog tot uiting is gekomen (1 paragraaf).

5. Verzorg de lay-out

Verzorg de lay-out van je paper om een goeie eerste indruk te maken! Je tekst wordt voorafgegaan door een **titelblad** en **inhoudsopgave** én afgesloten met een **bibliografie en referentielijst van de afbeeldingen**. Je kan ook beelden integreren in je tekst of met nummering achteraan plaatsen.

6. Laat je boodschap duidelijk overkomen

Je wil via je paper je ideeën communiceren aan de lezer/docent.

1. Daarom is het belangrijk om precies te schrijven (vermijd vaag en moeilijk woordgebruik, verduidelijk weinig voorkomende termen, vermijd overdaad aan metaforen...). **Zorg ervoor dat je zelf altijd snapt wat je schrijft!**

2. Probeert je redenering ook zo logisch mogelijk te laten zijn, stap voor stap uit de doeken te doen (per paragraaf 1 aspect/feit). Het helpt om voldoende subtitels in de tekst op te nemen (duidelijke structuur).
3. Wijd niet uit over onbelangrijke anekdotes of details (hoogstens in het voetnotenapparaat). Zo hoef je in een paper over een installatiekunstwerk van Ilya Kabakov geen beschrijving van zijn leven mee te geven. Bij een bespreking van een roman of film schrijf je evenmin een uitvoerige samenvatting van het verhaal neer.

Stel je zelf voortdurend de vraag: **‘zal de lezer begrijpen wat ik wil zeggen?’**

7. Schrijf zakelijk en objectief

Een paper schrijf je niet in de losse stijl van een brief of dagboek. Hou je ‘taal’ zo objectief en zakelijk mogelijk door onder meer

- a. Het vermijden van te veel ‘ik-zinnen’, voorkeur voor onpersoonlijke zinnen (passief, er...)
- b. Het schrijven in volzinnen (opsomming geeft indruk van luiheid).
- c. Verwijder spellings- en grammaticafouten bevat (spellingscorrector en groene boekje van Van Dale op internet).

Verder in deze handleiding vind je een hoofdstuk over taalgebruik in een paper.

Schrijven en (blijven) herschrijven

Sommige mensen worden geboren met de gave van het schrijven. Dit is echter niet het geval voor de meesten onder ons. Dat hoeft ook niet want schrijven is een vaardigheid die je kan leren. Of tenminste, voldoende kan aanleren om een goeie paper of scriptie te schrijven. Papers en scripties zijn immers academische of wetenschappelijke teksten en hoeven geen literaire pareltjes te zijn. Hou bij het schrijven altijd volgende basisregel in je achterhoofd:

Het schrijven van een paper of scriptie gebeurt doorgaans niet in één, maar in verschillende keren: een kwestie van schrijven en (blijven) herschrijven!

Er hangen een aantal ‘consequenties’ aan deze basisregel vast. Zo **hoef je niet meteen bij je eerste poging de best mogelijke zin of tekst te schrijven**. Je eerste (stukje) tekst dient als het vertrekpunt voor een tweede versie (niet meer, niet minder). Het is dan natuurlijk wel belangrijk dat je op tijd aan je paper begint. **Schrijven en herschrijven vraagt tijd**. Vaak is schrijven immers een vorm van ‘spoorzoeken’ naar hiaten in je tekst. Bovendien verdiept je inzicht in de problematiek tijdens het schrijven. Zo kan je tijdens het schrijven op contradicties botsen die je nog niet had opgemerkt, of op onduidelijkheden (omdat je meer aspecten belicht).

Fase 1: het uitschrijven van je structuur

Je **paperontwerp doet dienst als een landkaart** om je tijdens het schrijfproces de ‘weg te wijzen’ (een provisorische landkaart want je kan tijdens het schrijven altijd veranderingen aanbrengen zoals omwisselen van tekstdelen, toevoegen van elementen en dergelijke meer). Daarom start je met het **uitschrijven van je structuur tot een doorlopende tekst** (eerst je corpus of middenstuk, pas helemaal op het eind je inleiding en besluit). Voor deze eerste tekst hoef je je nog niet te veel te bekommeren om taal, stijl, vormgeving en correcte voetnoten (zorg er wel voor dat je een minimale bronvermelding hebt zodat je de voetnoot op een later tijdstip gemakkelijk kan vervolledigen). Het is in eerste instantie belangrijker om tot een eerste tekstversie te komen die als basis zal dienen voor het verdere schrijfproces. Je kan dus bij de eerste versie je inspiratie de vrije loop laten.

Fase 2: blijven herschrijven

Vervolgens moet je **deze tekst inhoudelijk en stilistisch steeds verder verfijnen** in twee, derde en volgende tekstversies. Je hebt daarbij aandacht voor

- verduidelijken van onduidelijke en onnauwkeurige passages (omschrijven van moeilijke termen, foute of vage termen vervangen - in functie van communicatieve duidelijkheid)
- schrappen van overbodige passages en argumenten (afstappen van je initiële structuur om tot de kern van de zaak te komen – in functie van beknoptheid)
- zorgen voor een logische en duidelijke opbouw (in functie van een duidelijke structuur voor de lezer)
 1. door zinnen en alinea's te verplaatsen
 2. door kleinere tekstdelen te verbinden met 'verbindingswoorden' die het verband duidelijk maken [zoals ten eerste/tweede/derde/slotte (opsomming), bijgevolg (causaal), zoals of bijvoorbeeld (vergelijking), bovendien (aanvulling), niettegenstaande of daarentegen (tegenstelling) - ze 'duiden' de plaats van de zin en/of bijhorende alinea binnen een groter tekstgeheel aan]
 3. door toelichtingen op de structuur van grotere tekstdelen met 'signaalwoorden en -zinnen' die *vooruitblikken* ('hoe kan verklaard worden dat...', 'er zijn verschillende oorzaken/redenen aan te halen voor ...'), *overgangen maken* ('daar komt nog bij dat...', 'daarbovenop...', 'naast.... zijn er nog twee redenen...', 'in tegenstelling tot...', 'ter illustratie....'), *terugblikken* ('er zijn dus voldoende redenen om ...', 'op basis van de vorige argumenten...', 'uit het bovenstaande blijkt dat...', 'in de vorige paragraaf werd al aangeduid dat...', 'samenvattend kan worden gesteld dat....')
 4. door per paragraaf slechts 1 idee/stelling/aspect te behandelen
- aanpassen van zinsconstructies (in functie van het leesplezier)
 - te lange en complexe zinnen opsplitsen
 - evenwicht van actieve en passieve zinnen
 - vermijden van 'men' en dubbele ontkenningen ('niet onnodig')
- synoniemen te gebruiken voor vaak voorkomende woorden (in functie van het leesplezier)

Fase 3: nalezen

Je leest in de derde fase je tekst volledig na op spelling, grammatica en voetnoten (zie Van Dale en het groene boekje op het internet). Je zorgt voor een verzorgde lay-out van de tekst. Kijk ook nog eens ‘richtlijnen voor het schrijven van een paper na’ (intranet studenten in de map ‘bachelor beeldende kunst’). De feedback van een externe lezer zal je wijzen op mogelijks ‘blinde vlekken’ (zowel qua inhoud als qua taal).

Schrijven is, zoals het maken van kunst, een langdurig proces dat niet altijd even vloeiend, efficiënt en ‘van zelf’ verloopt. De befaamde writer’s block en het ‘niet-meer-zien-zitten’ horen erbij. Gun jezelf dus voldoende tijd om je tekst mogelijks één of meerdere dagen te laten liggen. Je kan in je hoofd eventjes afstand nemen om te zien waar de tekst vast loopt en/of om nieuwe inspiratie te krijgen.

Het waarom van bronvermeldingen

Het vermijden van plagiaat

Waarom bronvermeldingen?

Wanneer je citeert uit het werk van andere auteurs, moet je telkens naar de geraadpleegde teksten verwijzen. Dit dient ook te gebeuren wanneer je beweringen of stellingen van andere auteurs parafraseert (= hun idee in jouw woorden ‘vertalen’). Dergelijke bronverwijzingen met de **exakte herkomst (!)** van het citaat of de parafrase komen in voet- of eindnoten te staan. Wanneer je dit niet doet, pleeg je in feite plagiaat. Je geeft immers de indruk dat het om jouw bedenkingen en bevindingen gaat. Dat is intellectueel niet eerlijk. Vergelijk het gerust maar met het onrechtmatig gebruik maken van de creatieve ideeën of beelden van een andere kunstenaar.

Plagiaat heeft verscheidene verschijningsvormen, zo lezen we op de website van Associate KULeuven. Het kan gaan om

1. **het woordelijk of bijna woordelijk overnemen van andermans teksten** (of onderdelen ervan) ongeacht het soort bron (ook digitale bronnen al dan niet via het internet) zonder het aangeven van een citaat (bijvoorbeeld via aanhalingstekens) en/of zonder adequate bronvermelding;
2. **het kopiëren van afbeeldingen**, schema’s, grafieken, figuren, geluids- of beeldfragmenten ... zonder adequate bronvermelding;
3. **het parafraseren van andermans redeneringen** zonder adequate bronvermelding;
4. **het vertalen van teksten** zonder adequate bronvermelding.

Zie “Definitie van plagiaat”. Laatst geraadpleegd op 14 september 2011 op <http://www.kuleuven.be/plagiaat/definitie.html>

Je vindt enkele concrete voorbeelden van plagiaat terug op <http://www.kuleuven.be/plagiaat/voorbeelden.html>

Opsporen van plagiaat via Turnitin

Turnitin is een software voor het opsporen van mogelijk plagiaat waarvan binnen de Associatie KULeuven en dus ook binnen Sint-Lucas gebruik gemaakt wordt. Elke student

zal vanaf het academiejaar 2011-2012 papers en scripties niet enkel afgeven in de vertrouwde ‘papieren vorm’, maar ook digitaal uploaden via Toledo om het te laten screenen door Turnitin. De betrokken docenten zullen daartoe telkens de nodige instructies geven.

Bronvermeldingen

in bibliografie en voetnotenapparaat

Er bestaan verschillende systemen van bronvermelding. Het is voor de eenduidigheid belangrijk om je consequent tot één van die systemen te beperken. Wij baseren ons op de *Chicago Manual of Style* (www.chicagomanualofstyle.org). We herleiden dit ‘handboek’ tot de belangrijkste richtlijnen (gebaseerd op Steven Jacobs, *Handleiding Bij het schrijven van papers en scripties*, niet gepubliceerd document, Brussel: Hogeschool Sint-Lucas, 2005).

I. De bibliografie of literatuurlijst

De bibliografie op het einde van je paper of scriptie is een lijst van geraadpleegde bronnen, d.w.z. alle bronnen waarnaar je in je notenapparaat hebt verwezen of die je kennis over het onderwerp hebben vergroot (zonder ze effectief gebruikt te hebben voor het schrijven van je paper). Het is zeker niet de bedoeling om ellenlange literatuurlijsten op te stellen. Relevante titels die je niet gelezen hebt, hoeft je dus niet op te nemen. Ook niet om de docent te imponeren: hij of zij zal snel doorhebben welke bronnen je effectief hebt gehanteerd.

In een bibliografie worden teksten alfabetisch gerangschikt per auteur. Wel is het handig om aparte rubrieken te maken voor

1. klassieke ‘papieren’ bronnen (boeken, bijdragen of essays in boeken en tijdschriftartikels)
2. ‘digitale’ bronnen (internetsites).
3. afbeeldingen

Verwijzing naar een boek van één auteur

→ Naam, voornaam, *Titel in cursief: Ondertitel in cursief*, plaats van uitgave: uitgeverij, datum.

Voorbeelden:

- Alloway, Lawrence, *Topics in American Art Since 1945*, New York: W.W. Norton, 1975.

- Kolakowski, Leszek, *Main Currents of Marxism: Its Origin, Growth and Dissolution*, 3 vols, Oxford: Oxford University Press, 1978.
- MacKenzie, John M., *Orientalism: History, Theory and the Arts*, Manchester: Manchester University Press, 1995.
- Rothman, William, *Hitchcock: The Murderous Gaze*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 1995.
- Winkel, Camiel van, *Moderne leegte: over kunst en openbaarheid*, Nijmegen: Sun, 1999.

Opmerkingen:

- Let op de alfabetische rangschikking van de bronnen. Let ook op de interpunctie (plaatsing van komma, punten en het dubbele punt tussen titel en ondertitel en tussen plaats en uitgeverij).
- Meestal vind je alle bibliografische informatie op de titelpagina. Jaar en plaats van uitgave staan doorgaans in het colofon.
- Een uitgever kan vestigingen in verschillende steden hebben die soms allen op de titelpagina vermeld staan. Noteer enkel de eerst vermelde plaats van uitgave. Bij tentoonstellingscatalogi is het daarentegen gebruikelijk om de verschillende locaties te vermelden.
- Vergis je niet: de uitgeverij is niet hetzelfde als de drukkerij!
- Wanneer een boek uit meerdere volumes bestaat, moet je dit aangeven (zie vb van Kolakowski).
- In Engelse titels (vooral American English) worden alle hoofdwoorden van een titel met hoofdletter geschreven. Je neemt dit over voor je bronverwijzing.
- Wanneer je geen volledige voornaam van de auteur terug vindt, mag je je beperken tot de initialen.
- In het Nederlands en Duits is het gebruikelijk om namen met voorzetsels als 'van' of 'von' alfabetisch te rangschikken op het hoofdbestanddeel van de naam (zie voorbeeld Camiel van Winkel). Een Engelstalige auteur zou diezelfde naam op basis van het voorzetsel rangschikken.

Verwijzing naar een boek met meerdere auteurs

→ Twee auteurs: Naam 1, voornaam 1 & voornaam 2 naam 2, *Titel in cursief: Ondertitel in cursief*, plaats van uitgave: uitgeverij, datum.

→ Drie of meer auteurs: Naam 1, voornaam 1, voornaam 2 naam 2 & voornaam 3 naam 3, *Titel in cursief: Ondertitel in cursief*, plaats van uitgave: uitgeverij, datum.

Voorbeelden:

- Haskell, Francis & Nicholas Penny, *Taste and the Antique: the Lure of Classical Sculpture*, New Haven: Yale University Press, 1981.
- Jan Hoet e.a., *S.M.A.K. Stedelijk Museum voor Actuele Kunst: de verzameling*, Gent: S.M.A.K., 1999.

Opmerkingen:

- Meerdere auteurs betekent hier dat de auteurs gezamenlijk het boek hebben geschreven; het gaat hier niet over aparte bijdragen of hoofdstukken van verschillende auteurs in één boek (zie verder).
- Bij meer dan drie auteurs is het gebruikelijk om slechts de eerste auteur te vermelden, gevolgd door de vermelding 'e.a.' (en andere).

Verwijzing naar een boek dat door één of meerdere redacteur(s) is samengesteld

→ Naam editor, voornaam editor (ed.), *Ondertitel in cursief*, plaats van uitgave: uitgeverij, datum.

Voorbeelden:

- Neuerer, Gregor (ed), *Untitled: Experience of Place*, London: Koenig Books, 2003.
- Newman, Michael & Jon Bird (eds), *Rewriting Conceptual Art*, London: Reaktion Books, 1999.

Opmerkingen:

- De vermelding 'ed' staat voor editor, 'eds' uiteraard voor editors (wanneer het boek door meer dan 1 persoon werd samengesteld). In het Nederlands gebruikt men 'red' voor redactie (zowel enkel- als meervoud).

- In beide voorbeelden wordt naar het gehele boek verwezen en niet naar één of meerdere specifieke bijdragen in het boek (vergelijk met de volgende voorbeelden).

Verwijzing naar een bijdrage of artikel in een boek met redacteur(s) of samensteller(s)

→ Naam auteur, voornaam auteur, “Titel van artikel: ondertitel van artikel”. In Voornaam redacteur naam redacteur (ed), *Titel boek in cursief: Ondertitel boek in cursief*, plaats van uitgave: uitgeverij, datum: begin- en eindpagina.

Voorbeelden:

- Lauwaert, Dirk, “Twee scripts voor de camera: fotoreporters in de stad”. In Hilde Heynen (ed), *Wonen tussen gemeenplaats en poëzie: opstellen over stad en architectuur*, Rotterdam: Uitgeverij 010, 1993:113-130.
- Sharpe, William & Leonard Wallock, “From ‘Great Town’ to ‘Nonplace Urban Realm’: Reading the Modern City”. In William Sharpe & Leonard Wallock (eds), *Visions of the Modern City: Essays in History, Art, and Literature*, Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1987:1-50.

Opmerkingen:

- Let op het duidelijk typografische verschil tussen de titel van het artikel en dat van het boek: de titel van het artikel of hoofdstuk staat steeds tussen dubbele aanhalingstekens; de titel van het gehele boek wordt cursief geplaatst.
- De auteur(s) van een artikel kan/kunnen dezelfde zijn als de samensteller(s) van het boek (zie voorbeeld Sharpe & Wallock).
- Redacteur(s) worden in deze gevallen eerst met voornaam en vervolgens met naam aangeduid. De alfabetische rangschikking heeft immers alleen betrekking op de auteur van het artikel en niet op de samensteller(s) van het boek.
- Wanneer de redacteur van een boek of catalogus niet wordt vernoemd, hoeft je die uiteraard ook niet op te nemen in je verwijzing. Dit komt zeer vaak voor bij tentoonstellingscatalogi en fotoboeken.

Bvb. Decan, Liesbeth “Tussen leegte en overbevolking: over de ‘pictures’ van Frank van der Salm”. In *Frank van der Salm*, Rotterdam, 2005.

Publicaties zonder auteur of samensteller

→ *Titel in cursief: Ondertitel in cursief*, plaats van uitgave:uitgeverij, datum.

Voorbeelden:

- *Années 30 en Europe: Le temps menaçant 1929-1939*, Parijs : Musée d'Art Moderne de la Ville de Paris, 1997 .
- *Jackson Pollock*, Parijs : Centre Georges Pompidou, 1982.
- *Der zerbrochene Spiegel : Postionen der Malerei*, Wenen: Kunsthalle/Hamburg:Deichtorhallen, 1993.

Opmerkingen :

- Dit is vaak het geval bij tentoonstellingscatalogi (waarbij het museum als uitgeverij vermeld wordt in de bibliografische referentie) en fotoboeken.
- Dergelijke publicaties worden in de bibliografie opgenomen en alfabetisch gerangschikt op basis van het eerste hoofdwoord (dus niet het eerste lidwoord) van de titel (zie voorbeeld *Der zerbrochene Spiegel* dat achteraan komt te staan want gerangschikt op basis van de letter z en niet d).
- Een specifieke bijdrage van een auteur in dergelijke boeken wordt natuurlijk opgenomen onder de naam van de auteur.

Artikel in een tijdschrift of krant

→ Naam auteur, voornaam auteur, "Titel van artikel: ondertitel van artikel". In *Naam tijdschrift in cursief* nummer (specifieke aanduidingen), datum: beginpagina-eindpagina.

Voorbeelden:

- Andre, Carl, "A Note on Bernhard en Hilla Becher". In *Artforum* 11 (december), 1972:59.
- Humblet, Steven, "Rinko Kawauchi". In *De Witte Raaf* 115 (mei-juni), 2005:39-41.
- Lambrecht, Luk, "Het verlangen naar een (andere) plaats". In *De Morgen* 3 november 2001: zonder paginering.
- Laureyns, Jeroen, "Terugkeer van de romantiek". In *De Standaard* 16 oktober 2001:16.

Opmerkingen:

- De vermelding ‘zonder paginering’ wijst op het niet vinden van de precieze paginering. Dit komt regelmatig voor bij artikels uit kranten.

Latere edities en vertalingen

In principe verwijst je best naar de oorspronkelijke uitgave van een bepaalde tekst. Wanneer je van een latere editie gebruik maakt, vergeet dan niet om de oorspronkelijke verschijningsdatum van je bron te vermelden.

Voorbeelden:

- Benjamin, Walter, “Das Kunstwerk im Zeitalter seiner technischen Reproduzierbarkeit” (1935). In Walter Benjamin, *Gesammelte Schriften I, 2*, Rolf Tiedemann & Hermann Schweppenhäuser (eds), Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1991:431-470.
- Horkheimer, Max & Theodor Adorno, *Dialectiek van de Verlichting: Filosofische fragmenten* (1947), uit het Duits vertaald door Michel J. van Nieuwstadt, Nijmegen: Sun, 1987.
- Simmel, Georg, “The Stranger” (1908). In Donald N. Levine (ed), *Georg Simmel on Individuality and Social Forms*, Chicago: University of Chicago Press, 1971:143-149.

Opmerkingen:

- Bij Benjamin verwijst ‘I, 2’ naar deel twee van het eerste volume. Gezien het hier om het verzamelde werk gaat (en niet om een door een redacteur gemaakte selectie zoals in het voorbeeld van Simmel) kan je de naam van Benjamin ook als auteur van het geheel vooraan plaatsen. De editors worden dan na de titel vermeld.
- Wanneer je gebruik maakt van een vertaling kan je vermelden in welke taal de oorspronkelijke tekst geschreven is en wie de vertaling gemaakt heeft.

Meerdere publicaties van eenzelfde auteur uit hetzelfde jaar

Wanneer een auteur in één en hetzelfde jaar verschillende publicaties op zijn naam heeft staan, voeg je aan het jaartal een kleine letter toe (a, b, c enzovoort).

Voorbeelden:

- Jackson, John Brinckerhoff, "The Future of the Vernacular". In Paul Groth & Todd W. Bressi (eds), *Understanding Ordinary Landscapes*, New Haven: Yale University Press, 1997a:145-154.
- Jackson, John Brinckerhoff, *Landscape in Sight: Looking at America*, New Haven: Yale University Press, 1997b.

Internet

Reserveer een aparte rubriek voor internetbronnen in je bibliografie. De verwijzing naar internetbronnen volgt in grote mate die van de klassieke bronnen. Je begint dus met de naam van de auteur, "titel van de tekst", gevolgd door de datum. Wanneer je geen datum vindt, mag je 'zonder datum' of 'n.d.' (*not dated*) plaatsen. Vervolgens vermeld je de formule 'geraadpleegd op', gevolgd door de exacte datum van jouw laatste raadpleging en het URL-adres van de webpagina.

Voorbeelden:

- Independent Television Commision, "About the ITC", 2000. Geraadpleegd op 13 juni 2004 op www.itc.org.uk/about/side.html
- Mogg, K, "I Never Felt More Alive: Thoughts on North by Northwest and Its Title", 2000. Geraadpleegd op 20 oktober 2001 op www.labyrinth.net.au/~muffin/Nx?W_c.html

Opmerkingen:

- Zet het URL-adres in zwart en zonder onderlijning

Afbeeldingen

Ook afbeeldingen zijn het ‘intellectuele eigendom’ van een ‘auteur’. Wanneer je dus afbeeldingen uit een boek haalt of van op het internet plukt, dien je een bibliografische referentie op te stellen in je bibliografie. Je begint je referentie door het onderschrift van de afbeeldingen volledig te herhalen, gevolgd door de volledige referentie van het boek of artikel (met vermelding van de specifieke pagina) of de website.

Voorbeelden:

- Afbeelding 1: Jan Kempenaers, *Sarajevo*, 1999-2000.
Uit Jan Kempenaers, *Works*, geraadpleegd op 20 oktober 2013 op www.jankempenaers.info
- Afbeelding 2: Pablo Picasso, *Still Life with Chair Caning*, 1912.
Uit Hal Foster e.a, *Art since 1900: Modernism, antimodernism, postmodernism*, London: Thames and Hudson, 2004:111.

Afbeeldingen in de tekst hoeven geen voet- of eindnoot te krijgen. Je vindt de bibliografische referentie terug in de bibliografie (zie hoger). Wel dient elke afbeelding een onderschrift te hebben, bestaande uit een nummering, naam kunstenaar, titel werk (cursief), datum

Afbeelding 1: Jan Kempenaers, *Sarajevo*, 1999-2000.

Afbeelding 2: Pablo Picasso, *Still Life with Chair Caning*, 1912.

II. Het notenapparaat

Citaten en parafrases vereisen zoals reeds aangehaald telkens een accurate bronverwijzing in een voet- of eindnoot. Een **voetnoot** komt onderaan de pagina, een **eindnoot** komt achteraan je paper of scriptie. Eindnoten ogen vaak eleganter dan voetnoten omdat ze de opmaak van de lopende tekst niet verstoren. Voetnoten hebben dan weer als voordeel dat de lezer niet telkens naar het einde van je tekst moet bladeren. Maak zelf een gepaste keuze. Weet dat het niet de bedoeling is om na elke zin een bronverwijzing in te voegen. Beperk het aantal noten tot het noodzakelijke.

Je kan noten altijd handmatig aanmaken, maar in de meeste tekstverwerkingsprogramma's zijn speciale toepassingen voorzien. Zo kies je bij Windows Word in de rubriek 'invoegen/insert' voor 'referentie/reference'. Wanneer je op 'voetnoot/footnote' klikt, kan je je voorkeur voor voet- of eindnoot aanvinken. Het tekstverwerkingsprogramma doet de rest.

Je kan de bronverwijzing in het notenapparaat beschouwen als een ingekorte versie van de algemene bronverwijzingen in de bibliografie op het einde van je paper. Je dient enkel de **familienaam van de auteur, (ingekorte) titel van de bron en het jaartal van publicatie** vermelden. Deze gegevens worden afgesloten met de **exacte paginering** waar

je de informatie voor het citaat of de parafrase gevonden hebt. Dit is het belangrijkste verschil met de algemene bronvermelding in de bibliografie. Zo kan je als lezer van een paper altijd heel makkelijk de gebruikte informatie zelf gaan opsporen.

Voorbeelden:

- Kolakowski, *Main Currents of Marxism*, 1978:260.
- MacKenzie, *Orientalism*, 1995:67-71.
- Dirk Lauwaert, “Twee scripts voor de camera”, 1993:119.

Opmerking:

- Je dient een begin- en eindpagina te vermelden wanneer de informatie zich in de gebruikte bron op verschillende opeenvolgende pagina's terug te vinden is.
- Het voorbeeld van Lauwaert geeft enkel de pagina aan van het citaat of de gebruikte informatie. Je vindt de volledige omvang van het artikel terug in de bibliografie zoals hierboven vermeld, namelijk Dirk Lauwaert, “Twee scripts voor de camera: fotoreporters in de stad”. In Hilde Heynen (ed), *Wonen tussen gemeenplaats en poëzie: opstellen over stad en architectuur*, Rotterdam: Uitgeverij 010, 1993:113-119.

VOORBEELD 1 REFLECTIEVERSLAG
TEKST

REFLECTIEVERSLAG

ALS POST SCRIPTUM

CONSEQUENCES OF A NIGHTMARE

SOFIE VANDEVOORDE

¹BK VRIJE GRAFIEK EN ILLUSTRATIE
SINT-LUCAS BEELDENDE KUNST GENT
ACADEMIEJAAR 2013-2014

ONDERZOEKSMETHODEN: BERT VANDENBUSSCHE

CONSEQUENCES OF A NIGHTMARE

De droom, een ervaring waarin iedereen zich weet te identificeren. Op surrealistische wijze brengt de droom, die zich ontwikkelt in een reeks beelden, geluiden, gevoelens en gedachten, ons van de ene scène in de andere. We ondergaan alles, maar lijken bij het ontwaken het gehele proces van imaginaire beeldvorming verdrongen te hebben tot diep in ons onderbewuste. Toch slaagt ons herinneringsvermogen er af en toe in de droom weer naar boven te halen en komen we tot het besef hoe enigmatisch die verbeeldingswereld, waarin we ons 's nachts bevinden, wel werkelijk is.

Ik word vaak geconfronteerd met de absurditeit van mijn eigen dromen en richt me in dit werk tot een 'nachtmerrie' die vroeger meerdere malen mijn nachtrust verstoorde. Een bizar tafereel waarin controle, mijn enige houvast, geen betekenis had. Een gevoel van onmacht deed de kwetsbaarheid van mijn bestaan alleen maar uitvergroten. Zodra ik wakker werd, bleef die ongekende druk zich nog steeds op mij richten.

De intensiteit van die droom werkte voor mij zeer inspirerend en heeft me tot nadenken gezet. De emoties die ermee gepaard gingen hebben een grote impact op me nagelaten en wil ik in mijn werk naar voor laten komen.

De toeschouwer die terechtkomt in *Consequences Of A Nightmare* en de duistere sfeer ervan ontdekt, is waar ik op doel. Ik heb er dan ook bewust voor gekozen om met een ruimte te werken. Er moet een zekere tijd gaan over de elementen die in mijn werk aanwezig zijn. De lange donkere gang, die naar het einde toe steeds smaller wordt en uiteindelijk op een punt samenkomt, verwijst naar het opbouwende gevoel van angst en onmacht. De indruk van gevangen te zitten wordt steeds groter naarmate de ruimte om je heen kleiner wordt. Bovendien versterkt de duisternis die zich rondom jou sluit, die beleving en vervreemding nog meer. Het handvat dat je doorheen de installatie leidt, is de tastbare voorstelling van de controle. De waarnemer beweegt zich voort terwijl hij zich krampachtig vasthoudt in het donker. De naald die aan het handvat bevestigd is, biedt dat extra dreigende element en zal uiteindelijk en onverwachts een ballon kapot prikken. Op die manier valt alle controle weg en ontstaat er bij de toeschouwer een soort druk die voortkomt uit de abruptheid van de knal.

In de uitvoering probeer ik vast te houden aan een vrij minimalistisch karakter. Al snel werd duidelijk dat ik te veel elementen wou gaan toevoegen waardoor chaos de essentie van mijn werk oversteeg. Ik wil op zoek gaan naar dat gevoel van kwetsbaarheid en eenzaamheid, maar tegelijkertijd ook een gevoel van opluchting, 'het weer bij bewustzijn komen en wakker worden'. De dualiteit van die emoties maakt dit voor mij krachtig en is iets wat mij bij andere kunstenaars ook aanspreekt. Een passend voorbeeld hiervan is Berlinde De Bruyckere. Haar werk laat zich voortdurend associëren met de tweevoudigheid van dreiging en bescherming, liefde en lijden, leven en dood en straalt

Afbeelding 1 Berlinde De Bruyckere, zonder titel, 1991

daardoor ook een zekere kwetsbaarheid uit. Haar keuze in materialen weerspiegelt die dubbelzinnigheid die kenmerkend is voor de menselijke ervaring (dekens beschermen en verstikken, loden rozen verleiden en vergiftigen) en onder die kwetsbare huid van haar sculpturen en installaties, gaapt een beklemmende afgrond (dood, angst, eenzaamheid).⁴ "Onschuld kan een hel zijn", een zin die in het oeuvre van Berlinde De Bruyckere de rode draad vormt (het nietige menselijke individu heeft zijn lot niet in handen) en de titel van haar presentatie in het Middelheim Park in 1995. Een werk met tweehonderd dekens, opgehangen aan vier gigantische droogrekken. Allen waren ze afgezoomd met de zin 'onschuld kan een hel zijn'⁵. De dekens vormen een metafoor voor enerzijds bescherming en warmte, maar anderzijds ook voor verstikking, een gevoel van claustrofobie. Ze probeert de toeschouwer aan het denken te zetten en op te zadelen met herinneringen. Iets wat ook in *Consequences of a Nightmare* belangrijk is.

Afbeelding 2 Bruce Nauman, *Live-Taped Video Corridor*, 1970

In mijn *Consequences Of A Nightmare* staan de lichamelijke ervaring en zintuiglijke waarneming centraal. Twee kernbegrippen die ook in vele multimedialwerken van Bruce Nauman terug te vinden zijn. Met zijn installaties creëert hij ervaringsruimtes waarin hij experimenteert met de verhouding tussen lichaam en ruimte en de ervaring die ermee gepaard gaat. Hij filtert de waarneming via claustrofobische kamers en gangen als een isoleercel waarin de toeschouwer volledig wordt opgenomen in zijn eigen aanwezigheid en onzekerheid (*Performance Corridors*). Men wordt gewezen op de banaliteit en de wreedheid van het menselijk bestaan en op een vermeend existentieel isolement. Het gaat soms zo ver dat hij zijn publiek schokt.⁶ "Nauman gebruikt niet alleen visuele, maar ook auditieve middelen. Zo werd in een lege museumzaal het aanraken van de muren door het publiek elektronisch versterkt en hoorde men een opname van Naumans bezwerende stem: *Get Out of My Mind, Get Out of This Room.*"⁷ De claustrofobische uitwerking die zijn installaties veroorzaken is een element dat ook in mijn werk belangrijk is en ondervonden moet worden.

⁴ "Berlinde De Bruyckere". Geraadpleegd op donderdag 19 december 2013

<http://www.kunstbus.nl/kunst/berlinde+de+bruyckere.html>

⁵ Ruyters, Mark, "Berlinde De Bruyckere: 'Onschuld kan een hel zijn'". *Ons Erfdeel* 4, 2001: 523-528.

⁶ "Bruce Nauman". Geraadpleegd op donderdag 2 januari 2014

<http://www.kunstbus.nl/kunst/bruce+nauman.html>

⁷ De Visser, Ad, *De Tweede Helf: Beeldende Kunst na 1945*, Nijmegen/Amsterdam: Sun, 1998: 243-246.

BIBLIOGRAFIE

KLASSIEK GESCHREVEN BRONNEN

De Visser, Ad, *De Tweede Helf: Beeldende Kunst na 1945*, Nijmegen/Amsterdam: Sun, 1998: 243-246.

Ruyters, Mark, "Berlinde De Bruyckere: 'Onschuld kan een hel zijn'". *Ons Erfdeel* 4, 2001: 523-528.

INTERNETBRONNEN

"Berlinde De Bruyckere". Geraadpleegd op donderdag 19 december 2013 op
<http://www.kunstbus.nl/kunst/berlinde+de+bruyckere.html>

"Bruce Nauman". Geraadpleegd op donderdag 2 januari 2014 op
<http://www.kunstbus.nl/kunst/bruce+nauman.html>

AFBEELDINGEN

Afbeelding 1: Berlinde De Bruyckere, *Zonder Titel*, 1991

Uit Hans Theys, *Berlinde De Bruyckere*, geraadpleegd op 2 januari 2014.

http://www.hanstheys.be/artists/berlinde_de_bruyckere/

Afbeelding 2: Bruce Nauman, *Live-Taped Video Corridor*, 1970

Uit De Angelus, Michele, "Interview with Bruce Nauman". In Kraynak, Janet (ed.), *Pay Attention Please:*

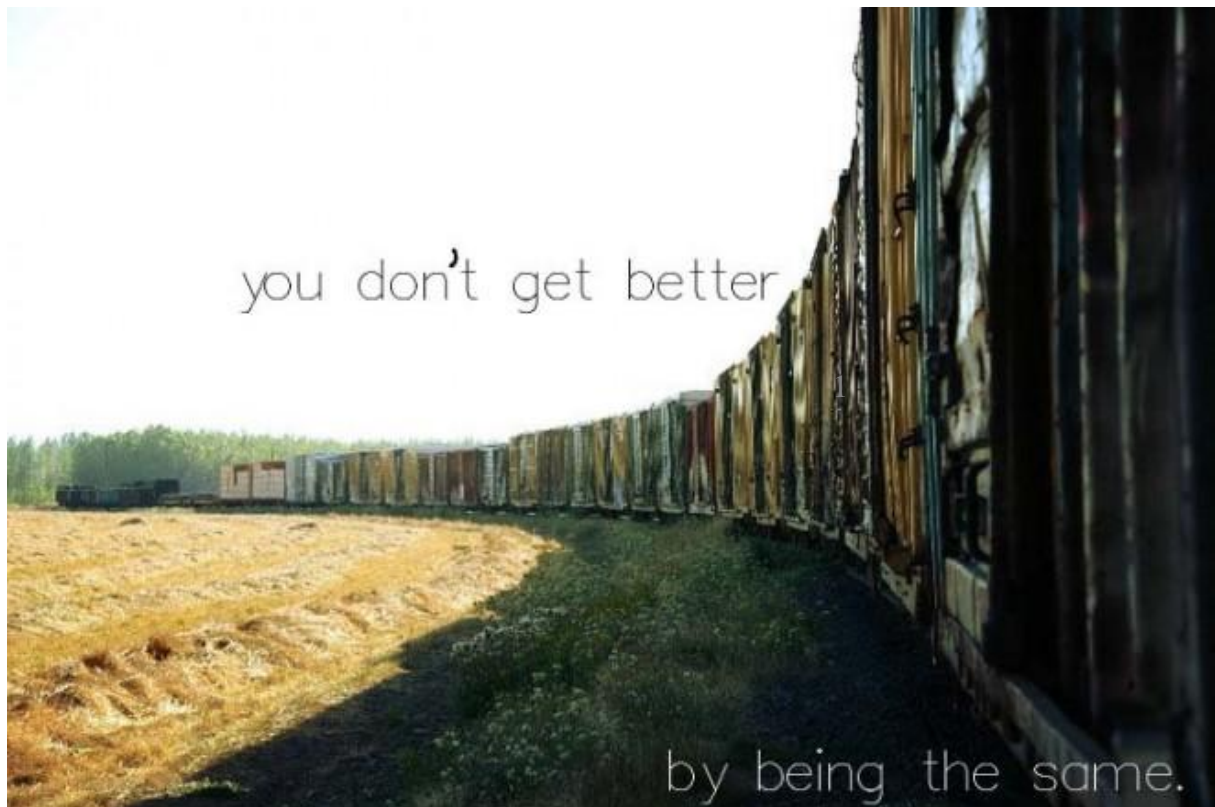
Bruce Nauman's Words: Writings and Interviews, Londen, The Mit Press/ Cambridge, Massachusetts:

197-296.

<http://www.slideshare.net/BereniceRodriguezRamirez/please-pay-attention-please-bruce-naumans-words-writings-and-interviews>

VOORBEELD 2 REFLECTIEVERSLAG

POSTKAARTEN

Afbeelding 1: Sarah, 'You don't get better, by being the same', Oktober 9, 2012

7 miljard mensen. En jij bent er 1 van. En hoe uniek ben jij in tegenstelling tot de anderen? Hoe een uniek werk kan je maken in tegenstelling tot de anderen? En daar gaat 'Alternatief' vooral over. Het moet weergeven hoe uniek je moet zijn. Hoe je je moet onderscheiden van de rest. Het werk op zich is ook uniek. Niet alleen omdat het 'eenzaamheid' weergeeft, maar ook omdat het met mijn persoonlijke 'toets' is, met mijn ervaringen en hoe ik denk het te kunnen weergeven in dit werk. Door met nagels te werken spreekt 'Alternatief' ook. Het toont echt waarover het gaat. Ook de kleur, het zwart, maakt het veel donkerder en zorgt ervoor dat de sfeer automatisch zwaar en beladen is.

Afbeelding 2: Andrew Myers, 'Fading thoughts', April 16, 2012

Andrew Myers. Een Duitse beeldhouwer die wil werken met voorwerpen en materialen die niet worden beschouwd als 'kunst'. Hij maakt opstellingen met schroeven en vijzen en beschildert ze achteraf. Hij steekt er ook reliëf in zodat je ook met je handen kan voelen. Daardoor is het ook toegankelijke kunst voor blinden. In dit kunstwerk is een man te zien die zowaar wordt weggeblazen door een ventilator. En ik vond het een mooi voorbeeld voor deze kunstenaar omdat het ook een beetje over mijn werk gaat. We werken allebei met schroeven/nagels, schilderen deze en de betekenis erachter komt overeen. 'zoveel mensen, hoe uniek ben je als individu? Alleen is mijn werk bv. zwart geschilderd en zijn werk is ingevuld met kleur. Hij werkt ook veel 'realistischer', hij wilt tonen waarover het werk gaat. Bij hem is het representatief, hoewel het bij mij eerder symbolisch achterhaalbaar moet zijn.

Afbeelding 3: Artiest onbekend, 'Tile of nails'.

Mijn werk representeert eigenlijk hoe 'verloren' je gaat in de maatschappij, maar hoe je er zelf voor moet zorgen dat je opvalt, het zelf waar moet maken. Dit wil ik proberen weergeven met nagels. Nagels kunnen 'hardheid en pijnlijkheid uitdrukken. Ze voelen koud aan, zijn klein en zeer eenvoudig, 'een staafje met een kopje'. Ze kunnen klein en smal zijn, maar ook groot en breed. Maar zo'n nagel op zich.. Wat is dat?

Afbeelding 3: Artiest onbekend, 'Tile of nails'.

Ik gebruik in mijn werk heel veel nagels, het moet de 'maatschappij' voorstellen. En alle nagels staan hetzelfde, op dezelfde manier, recht en klein op het hout. Ze zijn allemaal hetzelfde, een 'staafje met een kopje'. Heel klein, koud en gevoelloos, eenvoudig en simpel. Behalve één nagel staat anders, één nagel moet 'tegendraads' zijn.

Afbeelding 3: Artiest onbekend, 'Tile of nails'.

En die ene 'tegendraadse' nagel moet mij voorstellen. Het ene staafje dat 'anders' is, dat zich 'verzet' tegen de menigte en de maatschappij dat zo alledaags is. Het is ook klein, koud en zeer eenvoudig, maar het is dat op een andere manier. Het is op een andere manier weergegeven en het moet ook op een andere manier iets weergeven. Die ene nagel moet representeren hoe je groots moet zijn, op je eigen benen moet staan en je op je eigen manier iets moet betekenen voor de maatschappij.

Afbeelding 4: MikeBlogs, 'All Rights Reserved', November 11, 2008

Literatuurlijst

1. "You don't get better by being the same", Sarah, oktober 9 2012. Geraadpleegd op 1 januari 2014 op <http://itstartwith.com/2012/10/better/> .
2. "Fading thoughts", Andrew Myers, april 16, 2012. Geraadpleegd op 1 januari 2014 op <http://andrewmyersart.com/portfolio/fading-thoughts-2/> .
3. "Tile of nails", artiest onbekend, datum onbekend. Geraadpleegd op 1 januari 2014 op http://nl.123rf.com/photo_2619645_close-up-of-a-pile-of-nails.html .
4. "Copyright. All rights reserved", MikeBlogs, november 11, 2008. Geraadpleegd op 4 januari 2014 op http://en.wikipedia.org/wiki/File:Copyright-_all_rights_reserved.png .

VOORBEELD 1 PAPER

RAYMOND PETTIBON **Maatschappijcriticus**

Academiejaar 2008-2009

Docent: Bert Vandenbussche
Vak: Onderzoeksmethoden

Tine Robbe
1 BBK Vrije grafiek en illustratie
Sint-Lucas Beeldende Kunst Gent

Inhoudsopgave

Inleiding	57
Lichtenstein of Goya?	57
Van Manson tot Bush	59
Conclusie	61
Bibliografie.....	62
Referentielijst afbeeldingen.....	62

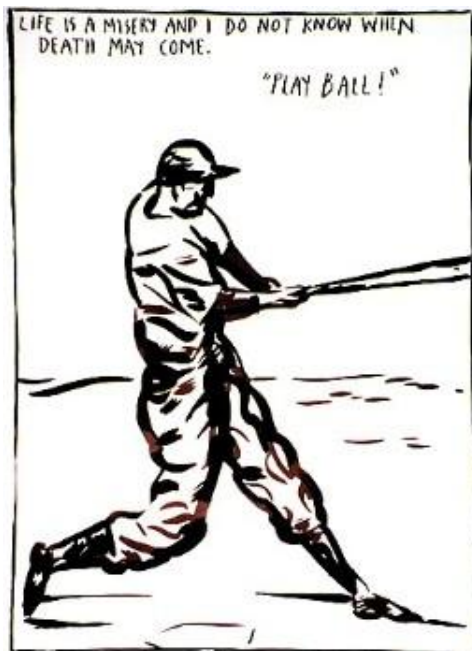
Inleiding

An American Dream, zo luidt de titel waaronder Matthias Winzen het werk van de Amerikaanse kunstenaar Raymond Pettibon bespreekt.⁸ Zijn op strips lijkende tekeningen, tekststroken inbegrepen, doen denken aan de pop-art en komen dus inderdaad zeer Amerikaans over. Maar vertolkt zijn werk ook echt een positieve kijk op de samenleving van de VS, het land van de vrijheid waar iedereen die wil werken de top kan bereiken? Het vrijheidsideaal dat de ganse wereld inspireert? In deze paper wordt aan de hand van enkele van zijn werken op verkenning gegaan.

Lichtenstein of Goya?

De tekeningen van Raymond Pettibon zijn op het eerste zicht de uiting van een typisch Amerikaanse kunstenaar. Wat de stijl betreft, hebben ze veel mee van de op strips gebaseerde pop-art. Ook inhoudelijk zijn ze geïnspireerd door de Amerikaanse cultuur: surfen, baseball, playmates, hippies, punkers, Amerikaanse politici en militairen. Maar bij nader inzien zijn ze allesbehalve een promotie voor de samenleving van de USA. De *American Dream* van Pettibon lijkt eerder een nachtmerrie dan een zoete droom.⁹

Zijn tekeningen en de bijbehorende teksten zijn kritisch, meestal zelfs sarcastisch. De amusementswaarde van de heldhaftige actie van Batman maakt plaats voor brutale en choquerende thema's waarin de Amerikaanse president met zijn *War on Terror* niet moet onderdoen voor de massamoordenaar en sekteleider Charles Manson. De opzet van het werk van Pettibon verschilt dan ook sterk van de klassieke Amerikaanse strip. Hij maakt weliswaar gebruik van het directe en ongenueanceerde karakter van dit medium, maar de tekeningen en bijbehorende teksten hebben niet langer een commercieel doel; ze zijn niet gericht op de consument van dagbladen en magazines. Ze zijn ook niet bedoeld als kunstwerk op zich of als decoratie. Het werk van Pettibon confronteert de kijker met de dubbele moraal van de middenklasse van de VS rond seks, religie,

⁸ Winzen, Matthias, "An American Dream: Notes on the Drawings of Raymond Pettibon". In Unterdörfer, Michaela & Matthias Winzen (eds), (In search of) the perfect lover: works by Louise Bourgeois, Marlene Dumas, Paul McCarthy, Raymond Pettibon from the Sammlung Hauser und Wirth, Ostfildern-Ruit: Hatje Cantz, 2003:127.

⁹ Winzen, (In search of) the perfect lover:127.

status en met de hypocrisie van de Amerikaanse politiek. Het is een uiting van rebellie tegen het gezag van de gevestigde orde. Daar waar zijn kunst wel utilitair is, zoals de illustratie van platenhoezen en affiches, dient ze ter ondersteuning van subculturele stromingen zoals de punkbeweging (Sonic Youth, Black Flag, Minutemen...).

De pop-art heeft Pettibon duidelijk beïnvloed. De gelijkenis tussen zijn *Wham* en de *Whaam* van Roy Lichtenstein is opvallend. De teneur is echter duidelijk verschillend. De pop-art, hoewel soms ironisch, reflecteert de Amerikaanse

consumptiemaatschappij. Het is een uiting van conformisme. Pettibon daarentegen is non-conformist bij uitstek, een bittere criticus van de Amerikaanse samenleving.

Ironie wordt bij hem sarcasme, bittere spot. Hij wordt in dit verband soms vergeleken met de Spaanse kunstenaar

Francisco Goya die twee eeuwen geleden met een even scherpe bitterheid de toenmalige Europese samenleving in zijn tekeningen en etsen ontmaskerde en de gruwelen van de oorlog aanklaagde.¹⁰ Thematisch is het werk van Pettibon inderdaad veel

meer verwant met dat van Goya dan dat van de pop-art waaraan hij alleen de stijl maar niet de het doel ontleent. Ter illustratie van die verwantschap geven we twee voorbeelden uit respectievelijk de reeksen *Los Caprichos* (grillen) en *Los Desastros de la guerra* (de rampen van de oorlog) van Goya. Bij het eerste voorbeeld *Que sacrificio!* (Wat een offer!) gaf Goya zelf volgend onderschrift mee: *Zo staan de zaken nu eenmaal! De verloofde is niet aantrekkelijk, maar hij is rijk en ten koste van de vrijheid van een ongelukkig meisje wordt de zekerheid voor het hongerende gezin verkregen. Zo is 's werelds loop.*¹¹ Goya maakte dus ook gebruik van de combinatie

beeld en tekst om zijn aanklacht kracht bij te zetten. Het tweede voorbeeld toont de gruwelijke gewoonte op het Europese slagveld van de 18de - 19de eeuw om de lijken van de vijand te verminken. De sarcastische titel van het werk zegt genoeg: *Grande hazaña! Con muertos!* (Wat een grootse heldendaad! Tegen dode

mannen!). Met even groot sarcasme in tekst en beeld klaagt Pettibon de hedendaagse oorlogen aan (zie verder).

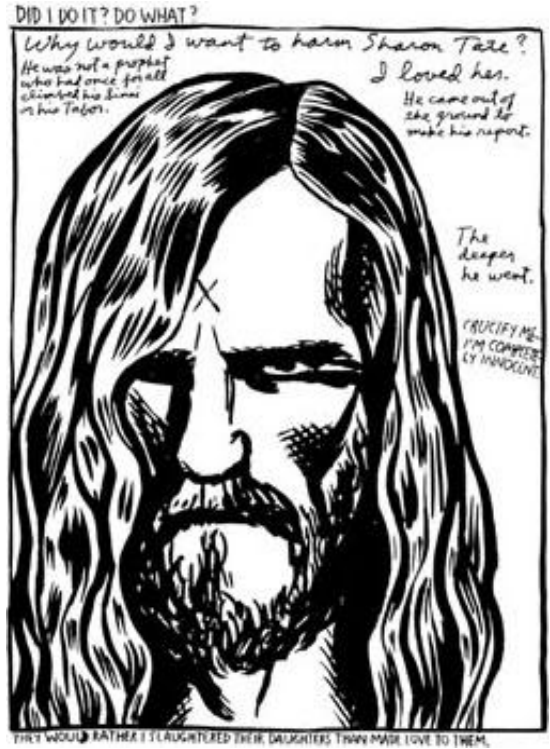
¹⁰ Spooren, Kenny, "Allegorie als kritiek". In *As* 172, 2004:54-63.

¹¹ Schickel, Richard, *De wereld van Goya*, uit het Engels vertaald door A. M. Vos-Platt, Amsterdam: Time-Life International, 1978:192.

Van Manson tot Bush

Om zijn maatschappijkritische visie aan te tonen, bespreken we enkele tekeningen van Pettibon. Daarbij komt ook de relatie tot de bijbehorende teksten tot uiting. De tekeningen stellen de dubbele moraal van de middenklasse en van de leiders van de VS aan de kaak.

De eerste tekening portretteert op het eerste zicht een typische Christusfiguur met baard en lange haren, maar dan wel met een duistere en gemene blik. Het gaat om Charles Manson, leider van de sekte *The Family*. Die figuur keert in het werk van Pettibon regelmatig terug als symbool van religieus fanatisme of als een antichrist die de traditionele religie en ethiek aan de kaak stelt. In zijn jeugd was Manson een straatcrimineel, maar eind de jaren zestig ontpopte hij zich tot een profeet geïnspireerd door songs van de Beatles en het Bijbelboek *Openbaring*. Hij was ervan overtuigd dat een rassenoorlog en een nucleaire catastrofe op komst waren. Hij trok naar San Francisco waar toen de hippiecultuur welig tierde en verzamelde heel wat volgelingen rond zich. In *The Family* was vrije seks de maatstaf als reactie op het protestantse puritanisme van de Amerikaanse middenklasse. Zijn volgelingen pleegden later moorden, onder ander op de zwangere actrice Sharon Tate. Hij werd veroordeeld als seriemoordenaar hoewel zijn persoonlijke betrokkenheid nooit duidelijk bewezen werd. Maar voor de Amerikaanse publieke opinie was hij een duivel, de verpersoonlijking van het kwaad. Pettibon durft hem de vraag te laten stellen: *Heb ik het gedaan? Wat heb ik gedaan?*, en hij suggereert de medeplichtigheid van de Amerikaanse moraal: *Ze zouden liever hebben dat ik hun dochters slacht dan dat ik er mee zou vrijen*. In een interview bevestigt Pettibon dat naar zijn mening Charles Manson veroordeeld werd niet zozeer omdat hij betrokken zou zijn geweest bij massamoord maar wel omdat hij de gevestigde waarden van de Amerikaanse samenleving in het gedrang bracht.¹²

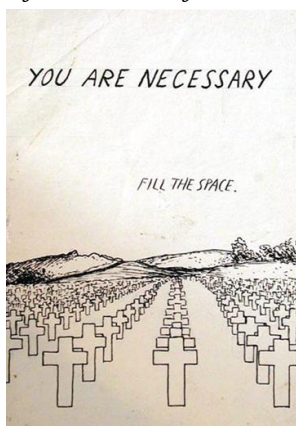
Wie de duizenden tekeningen van Pettibon een tijdlang bestudeert zal zich volgens Matthias Winzen niet aan de indruk kunnen onttrekken dat hij “dichter bij de jonge scherpschutters staat die in antwoord op de enorme druk om zich te conformeren aan de blanke middenklasse in het kleinstedse Amerika, doorslaan en bloedbaden in hun scholen aanrichten, dan bij hun onderwijzers of vertegenwoordigers van the American Rifle Association die, alhoewel ze het allemaal niet begrijpen, toch het bezit van wapens en de doodstraf als de aangewezen oplossing zien voor massamoorden van schoolkinderen”.¹³ Pettibon laat inderdaad niet toe dat de man in keurig pak die het gemaakt heeft

¹² Turner, Grady, “Raymond Pettibon”, 1999. Geraadpleegd op 10 januari 2009 op www.bombsite.com/issues/69/articles/2257

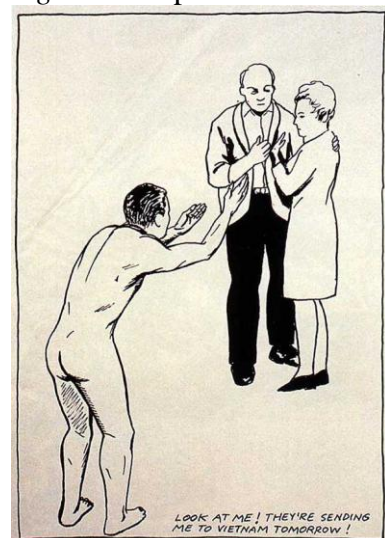
¹³ Winzen, “An American Dream”: 129-130.

in de maatschappij zijn handen in onschuld wast. *Jij hebt mijn broer vermoord* zegt een verdrietige jonge vrouw in de armen van haar vader. Die tekening toont overigens opnieuw aan hoe Pettibon met een korte, scherpe tekst het beeld in een totaal ander daglicht stelt. Zonder de tekst lijkt het alsof de vrouw troost zoekt bij de man. Haar woorden maken echter duidelijk dat zij hem op een verwijtende toon beschuldigt van de dood van haar broer. Hoe de broer dan wel is gestorven en welke verantwoordelijkheid de vader draagt, daar hebben we het raden naar. Misschien kon de jongen de competitiedruk in de door de vader opgedrongen eliteschool niet meer aan en heeft hij zelfmoord gepleegd of zich ontpopt tot één van die losgeslagen schoolkinderen waar Winzen het over heeft. Of misschien is hij gestorven aan een vreemd front in dienst van het vaderland.

In een meer recente tekening zien we een Amerikaanse president met een nogal berucht handgebaar. Uit de begeleidende teksten vol sarcasme wordt duidelijk dat het gaat om de president George Bush junior die het op vlak van oorlog *beter* wil doen dan zijn voorgangers zoals Ronald Reagan en zijn eigen vader met dezelfde naam: *Hij wilde geen oorlogspresident zijn met de povere kwalificaties van Reagan: Grenada en niet veel meer. Vooral wilde hij niet de laffe erfenis van zijn vader...hij die nietsnutten naar zijn oorlog met Irak stuurde...en zo zijn al te gelijke naam*

Kijk me aan! Ze sturen mij morgen naar Vietnam! roept een naakte, hulpeloze jongeman zijn ouders aan, maar die blijven op een afstand staan en reageren nauwelijks. Ze zijn even schuldig als de ouders in de prent *Que sacrificio!* van Goya.

Conclusie

Het werk van Raymond Pettibon, ook al lijkt hij op het eerste zicht de traditie van de pop-art verder te zetten, is dus toch wezenlijk anders. In plaats van de Amerikaanse consumptiemaatschappij te reflecteren gaat hij die op een sarcastische wijze bekritisieren. Zoals een moderne Goya hekelt hij de dubbele moraal van de Amerikaanse middenklasse en de oorlogszucht van zijn leiders. Hij is wellicht één van de belangrijkste hedendaagse kunstenaars-critici van de Amerikaanse samenleving.

Bibliografie

Boeken en tijdschriften

- B., S., "Raymond Pettibon". In Uta Grosenick (ed), *Art now: the new directory to 136 international contemporary artists*, Köln: Taschen, 2005:400.
- Spooren, Kenny, "Allegorie als kritiek". In *As 172*, 2004:54-63.
- Winzen, Matthias, "An American Dream: Notes on the Drawings of Raymond Pettibon". In Unterdörfer, Michaela & Matthias Winzen (eds), *(In search of) the perfect lover: works by Louise Bourgeois, Marlene Dumas, Paul McCarthy, Raymond Pettibon from the Sammlung Hauser und Wirth*, Ostfildern-Ruit: Hatje Cantz, 2003:127-135.
- Schickel, Richard, *De wereld van Goya*, uit het Engels vertaald door A. M. Vos-Platt, Amsterdam: Time-Life International, 1978:192.

Internetbronnen

- "Raymond Pettibon", 2009. Geraadpleegd op 9 januari 2009 op www.wikipedia.org/wiki/Raymond_Pettibon
- "Raymond Pettibon", 2008. Geraadpleegd op 10 januari 2009 op www.kunstbus.nl/kunst/raymond+pettibon.html
- "Biography", n.d. Geraadpleegd op 10 januari 2009 op www.pbs.org/art21/artists/pettibon/
- Turner, Grady, "Raymond Pettibon", 1999. Geraadpleegd op 10 januari 2009 op www.bombsite.com/issues/69/articles/2257
- Penalty, Jeff, "Raymond Pettibon", n.d. Geraadpleegd op 11 januari 2009 op <http://swindlemagazine.com/issueicons/raymond-pettibon/>
- O'Connor, John, "Raymond Pettibon: punk's unofficial artist", 2004. Geraadpleegd op 11 januari 2009 op www.believmag.com/issues/200412/?read=interview_pettibon
- "Charles Manson", 2009. Geraadpleegd op 11 januari 2009 op http://en.wikipedia.org/wiki/Charles_Manson

Afbeeldingen

- Foto Raymond Pettibon:
<http://swindlemagazine.com/issueicons/raymond-pettibon/> (11 januari 2009)
- Play Ball!:
http://www.aeric.nl/variousart2_bestanden/7.jpg (11 januari 2009)
- Whaam (Roy Lichtenstein):
<http://homepage.svendborg-gym.dk/ot/BILLEDANALYSE/krydsfelt/pages/lichtenstein/whaam.jpg> (8 april 2009)
- Wham (Raymond Pettibon):
<http://www.supertouchart.com/2008/12/16/laopeningsraymond-pettibons-cutting-room-floor-show-ii-at-regen-projects/> (11 januari 2009)
- Que Sacrificio! (Goya):
<http://goya.unizar.es/InfoGoya/Obrasjpg/Grabado/Caprich/C14.jpg> (11 januari 2009)
- Grande hazaña! Con muertos! (Goya):
[http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Goya-Guerra_\(39\).jpg](http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Goya-Guerra_(39).jpg) (11 januari 2009)
- Did I do it? Do what?:
http://www.operacity.jp/ag/img/31/31rp_02.jpg (11 januari 2009)
- You killed my brother.:

<http://www.zwirnerandwirth.com/exhibitions/2003/012003Pettibon/images/You-killed-my.jpg> (11 januari 2009)

- A true war president...:

<http://www.supertouchart.com/2008/12/16/laopeningsraymond-pettibons-cutting-room-floor-show-ii-at-regen-projects/> (11 januari 2009)

- You are necessary:

www.zwirnerandwirth.com/exhibitions/2003/012003Pettibon/youarenec.html (11 januari 2009)

- Look at me!...:

www.pbs.org/art21/slideshow/popup.php?slide=229 (11 januari 2009)

ⁱ Zie voor meer informatie: Jeff Wall, “Gestus”, *Jeff Wall*, Jean-François Chevrier, Thierry de Duve, Boris Groys e.a. (uitg), London, 2002:76. Dit essay werd voor het eerst gepubliceerd in *A Different Climate*, tent.cat. van de Städtisches Kunsthalle, Dusseldorf, 1984. Wall omschrijft een expressief gebaar hier als “a pose or action which projects its meaning as a conventionalized sign.” Ze functioneren als sociale emblemen van een bepaalde tijd, dit wil zeggen als gebaren die een (historisch bepaalde sociale) essentie kunnen uitdrukken. De representatie van expressieve gebaren (in lijn met de representatie van de gestus bij Brecht) dient dan ook om een historisch en cultureel bepaalde kern van sociabiliteit tot uitdrukking te brengen. De meest opvallende overeenkomst met de theorie van Brecht ligt echter in het feit dat deze expressieve gebaren zich kenmerken door een vorm van zelfbewustzijn (zoals de kunstenaar en het model in *Picture for Women* demonstreren). De fotograaf schrijft immers dat de (sociale) essentie in het gerepresenteerde lichaam verschijnt “as a gesture which knows itself to be appearance.” Het expressieve gebaar in Walls fotografie leidt bijgevolg tot een gelijkaardige ontduubeling als de vervreemdende acteerstijl van de acteur bij Brecht. Het veronderstelt een zelfobservatie van de poserende persoon waardoor hij zich van zichzelf als een geconstrueerde pose voor een publiek bewust wordt: “gesture creates truth in the dialectic of its being for another – in pictures, its being for an eye.” Het is precies door zijn verschijning ‘bestaand voor het oog’ van de kijker dat de poserende persoon het vervreemdingseffect creëert.

ⁱⁱ Brecht schrijft voor de eerste maal over het ‘vervreemdingsprincipe’ in het essay “Verfremdungseffekte in der chinesischen Schauspielkunst” (1936). Dit is terug te vinden in Bertold Brecht, *Schriften zum Theater. Über eine nicht-aristotelische Dramatik*, Siegfried Unseld (uitg), Frankfurt am Main, 1965:74-89.